

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн
№ 125 (16898)
2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 10,
пятница
Номерий парлалгаже
дужаганы:
график езугаар—24,00,
херек кырында—18,10.
Салдар өртээ 4 рубль.

Байыр чедиришкиннери

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржакка, Тыва Республиканың чурттакчы чонунга

Россияның составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чыл болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл юбилейлерин таварыштыр Силерге байыр чедирдим. Бо чылдарда республика Россия Федерациязының бүрүн эргелиг субъектиси апаргаш, социал-экономиктиг болгаш культура тургузуушкунунга улуг орукту эрткен.

Бөгүн Тывада депшилгелиг хөгжүлдениң боттуг аргалары тургустунган. Бо деңзигүүрнү девискээрниң чурттакчыларының бүгү Россияның эрге-ажыктарына шын ажыглаарына бүзүрээр мен.

Силерге быжыг кадыкшылды, чагай амыдыралды болгаш чедишкиннерни күзедим.

В.ПУТИН.

НАЙЫРАЛДЫ ХУМАГАЛААР

Республиканың хүндүлүг чурттакчылары болгаш аалчылары!
Эргим чаңгыс чер-чуртугларым!

Бөгүн бис хөлчок улуг төөгү болгаш нитилел-политиктиг уjur-уткалыг болуушкуну – Тываның Россияның хүрээленинге эки тура-биле каттыжып киргениниң 60 чыл база Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюн байырлап тур бис. Силер бүгүдени бо байырлал-биле – Тываның болгаш Россияның чоннарының чаңгыс аай эп-сеткилиниң болгаш сырый каттыжылгазының байырлалы-биле чүректиң ханызындан байыр чедирдим.

Чурттуң Президентизи В.В. Путинниң Чарлыының ачызында тыва чоннуң амыдыралында бо төөгүлүг хүннү бистиң-биле кады бүгү Россия Федерациязы демдегелп эрттирип турар. Байырлалдарга белеткениринге федералдыг төп улуг дузаны чедирген. Юбилейлерниң байырлалын белеткээриниң талазы-биле оргкомитетти Россияның көдээ ажил-агый сайыды баштап келген. Байырлал бүдүүзүнүң хемчеглеринге Тываның болгаш Кызылдың муң-муң чурттакчыларының ажил-ишчи киржилгезин демдеглээри чугула. Республиканы, ооң хоорайларын болгаш суурларын бо байырлалдарга уктуштур шиник кириген, чалыткаткан кижилерге ханы өөрүп четтиришкенини

илередиңсей-дир мен. Юбилей — ол дээрге эрткен орукту угаап бодаарына, түңнелдерни үндүреринге чылдагаан-дыр. Төөгүнүң хемчээли-биле алырга, 60 чыл – үениң аргажок эвээш кезиндээ-дир. Ынчалзажок ол тыва чоннуң элээн каш салгалдарының амыдыралының маадырлыг үе-чадаларын база төөгүлүг болуушкуннарын бодунда сиңирген. Россияның хүрээленинге каттыжып киргени бистиң чонувуска канчаар-даа аажок бурунгаар депширинге уjur-уткалыг болган. Тываның бүдүрүкчү күштериниң, ооң культуразының болгаш сагыш-сеткил амыдыралының хөгжүлдениң күштүг дүргедээшкени ооң түңнели болган. Бөгүн бис бистиң чаңгыс чер-чуртугларымыска: билдингир политиктиг болгаш күрүне ажилдакчыларына, үлетпүрнүң болгаш көдээ ажил-агыйының улуг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларына, алдарлыг ажилчын салгалдарның төлээлеринге, эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүң ажилдакчыларына, хөгжүмчүлөргө, чурукчуларга, артистерге болгаш аңгы-аңгы салгалдың спортчуларына, бөдүүн кижилерге — республиканың хөгжүлденинге идепкейлиг деткимчезин көргүскен болгаш ооң ат-алдарын бөгүн тургузуп база быжыглап чоруур бүгү-ле кижилерге хүндүткелдин болгаш өөрүп четтиришкениниң езулалын көргүзүп тур бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрын байырлал аян-шинчи кири каастаан. Ооң сценазының артында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүне туктарын, сүлдө демдектерин тургускан. Россияның составына Тываның каттышканының 60 чылынга болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылынга тураскааткан байырлыг хурал дүүн, сентябрь 9-та, аңаа болуп эрткен.

17.30 шакта байырлалдың эгелээриниң медээзи сорук кирикчи аялга залга чаңгыланып үнген. Холдарында кадактарны, каастап-коялаан аржыылдарны туткан бөлүк аныктар сценага үнүп келгеш, байыр чедирген танцыны күүсеткен.

Тыва, орус национал хептерлиг башкарыкчылар үнүп келгеш, байырлыг хуралдың киржикчилеринге тыва, орус, англи дылдарга байырны чедирген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакты, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржакты, Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюну, РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының сайыды, федералдыг оргкомитеттиң даргазы А.В.Гордеевти, Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эрге-

лиг төлээлекчизи Л.В. Драчевскийни сценаже чалап олурткан. Байырлыг хуралдың даргазы, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак сөс алгаш, байырлыг хуралда ТР-ниң Чазак кежигүннери, Улуг Хуралдың депутаттары, яамыларның, ведомстволарның удуртукчулары, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, бүгү кожууннарның, хөй-ниити организацияларының, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары олуржуп турарын дыңнаткан.

Байырлыг хуралга киржири-биле РФ-тиң Президент Администратциязының, Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң, Күрүне Думазының, РФ-тиң Чазааның, яамыларның, ведомстволарның, Москва, Санкт-Петербург хоорайларның, Сибирьниң республикаларының,

Юбилейлиг байырлыг хурал

крайларының, областарының болгаш өске-даа черлерниң делегациялары келгенин чугаалаан. Ол ышкаш Моолдан, Германиядан, Көрей Республикадан, Япониядан аалчылар келген.

Хуралдың даргазы байырлыг хуралдың киржикчилеринге болгаш аалчыларга изиг байырны чедирген.

Россияның составына Тываның каттышканының 60 чылынга болгаш Кызылдың тургустунганы-

ның 90 чылынга тураскааткан байырлыг хуралды Д.К.Х.Ооржак ажыткан. РФ-тиң болгаш ТР-ниң Күрүне гимнери залга чаңгыланып турган.

Байыр чедирип чүве чугаалаары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү берген. (Чугааның долу сөзүглелин бөгүн үнген солунда парлаан).

РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының сайыды, федералдыг

оргкомитеттиң даргазы А.В. Гордеев, Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээлекчизи Л.В. Драчевский болгаш байырлалга киржип келген делегацияларның удуртукчулары хуралга байыр чедирип чүве чугаалааннар.

ТР-ниң Чазак Даргазының, Улуг Хуралдың, Чазактың, республиканың чонунуң адресинге РФ-тиң Президентизинден, Чазаандан, РФ-тиң күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчуларындан болгаш өске-даа черлерден хөй санныг байыр чедирген телеграммалар келген, оларны хуралга номчуп таныштырган.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын А.В. Гордеев биле Ш.Д. Ооржак шаңнатканнарга байырлыг байдалга тывыскаан.

Байырлыг хурал доозулган. РФ-тиң болгаш ТР-ниң Күрүне гимнерин күүсеткен.

Байырлыг хуралдың киржикчилери республиканың уран чүүл мастерлериниң байырлал концертин көргөн.

Байыр чедиришикиннери

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Өгбелеривистиң 60 чыл бурунгаар кылганы шилелгени бис XX чүс чылдың 80 чылдарының төнчүзүндө — 90 чылдарының эгезинде чуртту силгээн экономиктиг болгаш политиктиг буураашкынның чылдарында бадыткаан бис: тыва чон бистиң улуг Төрээн чуртувустун чаңгыс аай болгаш бүдүн-бүрүн чоруун камгалаарының, россияжи күрүне тургузуунун эглиш дивезиниң, экономиктиг харылзааларны кадагалаарының, Россияның бүгү регионнары-биле эп-найыралдыг кожа чурттаарының идеяларынга шынчы болуп арткан.

Орук-чолдун эң берге кезээ артывыста калган дээрзинге бөгүн кандыг-даа чигзини турбас. Бис экономиктиг реформаларның эң аар үе-чадазын, чигзиниң болгаш дадагалзалдын, боттун арга-шынээнге бүзүрөвезиниң үе-чадазын төлөптиг-биле ажып эртвис. Бистиң ниитилелде чугула өскерлишикиннер болган. Бис хамааты институттарның — партияларның, хей-ниити шимчээш-киннерниң, чазакка хамаарышпас каттыжылышкыннарның, шажын-чүдүлге конфессияларының хөлчок идепкейлиг хөгжүлдезиниң байдалдарында чурттап турар бис. Ол берге чылдарның кол-кол чедишикиннериниң бирээзи — азырадыкчы хөөнү ажып эрткени база чүгле боттун күш-ажылының ачызында, бодунуң сагыш-сеткил болгаш угаан-медерел шинээн мөөңөп тура, төлөптиг амыдыралды тургузуп шыдап болурунга бүзүрелди чедип алганы болур. Оон-биле чергелештир кижжи болза бистиң республикавыстың эң кол байлаа деп чайгылыш чок дүрүм бадытка-

тынган. А топтуг болуру болгаш социал чөптүг чорук, хосталга болгаш арга-шинекектерниң дең эргелиги, коллективизм болгаш харысалга дээн чижектиг мөңгө үнелелдер бистиң ниитилелдесте кол чүүлдер болуп турар. Ылап-ландыг хамаарылга-турушту реформаларның чылдарында республикага херек кырында боттандырган. Ол бүгүнүн түннели — экономиканың, амдызында оожум-даа бол, соксаал чок өзүлдөзи, политиктиг болгаш социал амыдыралдың турум чоруу.

Россияның Президентизи В.В. Путинниң Айткалында тодаратынган кол сорулгаларның бирээзи — иштики каттышкан продуктуң дүрген өзүлдөзүндө үндөзилеп, яды-түрэнги чорукту ажып эртери. Бо сорулганы шийтирлээри-биле бистиң республикада эргежок чугула бүгү-ле чүүлдер бар — ажылышчи, салым-чаянның чон-даа, эгээртинмес бойдуз курлавырлары-даа, төлөптиг, аас-кежиктиг, тодуг-догаа, мөзү-бүдүш талазы-биле кадык амыдыралче чүткүл-даа, Моон-биле чергелештир өгбелеривистиң биске арттырып бергени хайыразын — Тываның болгаш Россияның чоннарының аразында найыралды хумагалаары болгаш кадагалаары онза чугула. Бис чаңгыс аай россияжи күрүнени бистиң күрүне тургузувустун магадылалы кылдыр быжыглаар ужурулгус бис.

Россия Федерациязының чоннарының акы-дунмалышкы өгбүлезинге Тыва Республика чечектелип турар болзун!

Бистиң ынак Төрээн чуртувус — Улуг Россия делгерезин!

Бүгүдеге аас-кежикти, тайбыңны болгаш чаагай чорукту күзөдүм. Байырлал-биле, эргим өнүктөр!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның хундүлүг чурттакчылары!

Россия Федерациязының Чазаның мурнундан Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынче бактаап киргенинден бээр 60 база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн таварыштыр байыр чедирип тур мен.

Россия биле Тываның хей чүс чылдар иштинде ак сеткилдиг кожа-хелбээ харылзаалары республиканың бистиң хей националдыг чуртувустун

Хундүлүг чаңгыс чер-чурттуларывыс!

Россияның составынга Тываның бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш республика найысылалының үндөзилеттингениниң 90 чылынга холбаштыр чүректин ханызындан байыры-высты хүлээп ап көрүңер.

Россияның составынга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның үндөзилеттингениниң 90 чылын байырлаарын белеткээр болгаш эрттирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыгын республиканың хей национал чону улуг өөрүп четтиришикин болгаш күш-ажылчы көдүрлүшкүн-биле уткаан. Кыска үениң дургузунда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүндө бурунгаар улуг базымны кылган. Юбилей болза орус болгаш ты-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржакка

составынче киреринге үндөзүн болган. Тайбың үеде республикага өөрөдөлгө болгаш кадык камгалал системалары тургустунган, өнүгү металлургияның, одалганың, аш-чем-ниниң болгаш ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелери ажылдап эгелээн.

Бөгүн Тыва Республика Россия Федерациязының бүрүн эргелиг субъектизи болушаан, чурттакчы чоннуң амыдыралының деннелин бедидер, турум экономиктиг өзүлдөге

Россия Федерациязының Чазаның Даргазы М. ФРАДКОВ.

2004 чылдың сентябрь 8.

ва улустарның акы-дунма найыралын угаап-бодап, эрткен үеже хая көрнүр арганы бээр. 1944 чылдың октябрь 11 тыва улустун амыдыралынга кайгамчык болушкун бооп, ооң төөгүзүнүн шынар талазы-биле чаа үе-чадазының эгезин салган.

Эрткен үеде республика болгаш хоорай догуннаашкының болгаш хөгжүлдөзүндө алдарлыг оруун эрткен. Национал күрүне тургузуу сайзыраан, чоннуң амыдырал-чуртталгазы үндөзүн чаарттырган. Бистиң чаңгыс чер-чурттуларывыстың чүректеринге болгаш сагыш-сеткилинге ынакшылдың болгаш чаагай сеткилдин мөңгө хоойлузу-биле чурттаар дээр күзөл-соруу, эрте-бурунгуларывыстың чаңчылдарын

Хундүлел-биле,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д. ООРЖАК.

таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулгаларны күүседип турар. Тываның чурттакчылары Тываның казымал байлактарын билдилии-биле ажыглап, бодунуң ажылгыр чоруу-биле төрөөн чериниң өзүлдөзүн болгаш сайзыралын чедип алып дээрзинге бүзүрээр мен.

Шуптунарга быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чедишикиннерни болгаш чечектелишикинни сеткилимни ханызындан күзөдүм.

хевээр арттырып, кожа-хелбээ, өнүк-тала езу-биле чурттаар дээр күзели боттанды.

Бистиң ниити чүткүлүвүс утказы төлөптиг ажылдаарында, бистиң уругларывыс, чоок кижилеривис тайбын болгаш чөпшээржилгелиг чурттазын дээр кызымак ажылдарында, чүгле ыңдыг ажыл-биле республикага чаагай амыдыралды, чечектелишикинни хандырап бис.

Силерге чаагай амыдыралды, чечектелишикинни, аас-кежини, даартагы хүнүңерге бүзүрелдиг болурун күзөдүм!

Республиканың чаагай чоруу дээр тургузукчу ажылыңарга чедишикиннерни күзөдүм!

Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга турааскааткан 2004 чылдың сентябрь 9-та байырлыг хуралга «Россияның улустарының чаңгыс аай өг-бүлезинге 60 чыл» деп Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың байыр чедирген

ЧУГААЗЫ

Эргим чаңгыс чер-чурттуларым! Хундүлүг аалчылар!

Бөгүн бистиң республикавыс кайгамчык төөгүлүг болгаш ниитилел ужуру-дузалыг болушкунуң — Россияның составынга Тываның бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндөзилеттинип тургустунганының 90 чылын демдегледип турар.

Байырлал-биле Силерге сагыш-сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен.

Юбилей байырлалдарын демдеглээр дугайында Чарлыкка ат салган болгаш оларны россия хемчээлдиг болушкунга хамаарыштырган Владимир Владимирович Путинге ханы өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Ол ышкаш Тыва болгаш ооң найысылалы бодунуң юбилейлерин каас-чараш база аныксы берген ужуражырынга дузаны чедирген Россия Федерациязының Чазанга, Алексей Васильевич Гордеев баштаан федералдыг Организастиг комитетке өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Республиканың Оргкомитеди улуг ажылды боттандырган. Чүнүн-даа мурнун-

да республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүндө эки түннелдерни чедип алып сорулганы салган бис. Ону чедип ап шыдадымыс-даа. Республикада кажангызындан-даа артык күш-ажылчы көдүрлүшкүн, политиктиг күштерниң чөптүг кады ажылдажылгазы, хей-ниити көдүрлүшкүнү, националдар болгаш шажын-чүдүлгө билчишикин тургустунган.

Кыска эки белеткенип алдымыс. Одаар чүүлдерни четчири-биле белеткээн. Бистиң бажыңнарывыска чылыг, чырык болгаш таарымчалыг байдал тургустунган.

Чаагайжыдылга талазы-биле хей ажылдарны кылган. Бистиң хоорайларывыс болгаш суурларывыс экижип чаагайжаан.

Ынчангаш байырлалдарга белеткелдерни баштап турган кижилерге, бирги ээлчегде сайыттарга, чагыргалар баштыңнарынга, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларынга, конкурстар тиелекчилеринге четтиргенивисти илередили. 146 номинация талазы-биле республика конкурстарының түннелдерин октябрь айның эгезинде үндүрер бис. Чер-черде чамдык түннелдерни үндүргөн болгай.

Өөрөдөлгө чылы организастиг эгелээн.

Тараа, картофель, ногаа культураларының дүжүдү багай эвес болур. Малдың бүгү баш саны өскөн. Бо чылын кат-чимис, мөөгү, тоорук дүжүдү база эки. Тываның кайгамчык бойдузу байырлалдарга база эки ужуражып турары илден ышкажыл.

Хундүлүг өнүктөр!

Юбилейлерге белеткелдер үезинде орус-тыва харылзааларга, оларның амгы үедеги чадазынга хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын калбарткан. Төөгүлүг дуржулганың кол түннели болза улуг Россий күрүнениң улустарының өгбүлезинге тыва этносту арттырап болгаш хөгжүдөр талазы-биле бистиң мерген угааның эрте-бурунгуларывыстың шын шилелгени кылганы болур.

Шаг-шаанда 1604-1616 чылдарда-ла

боттарының салым-чолун Россия-биле холбаштырап дээн болгаш бисти хайгааралга алырын негеп, хаан Михаил Федоровичке дилег кирип турган эрте-бурунгу өгбелеривиске четтирдивис.

Бистер дээди чагырыкчы амбын-ноян Комбу-Доржуга, Хемчиктен ноян Буян-Бадыргыга болгаш Хемчик шажынның баштыны, Камбы-лама Чамзыга четтиргенивисти илередир ужурулгус бис, оларның угаан-сарылыдыг дилээниң ачызында 1914 чылда Тываны Россияның камгалалынга хүлээп алган.

Тыва Арат Республиканың бот-догуннаашкыны 1921 чылдың августа чарлаан. Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралында даргалаан Монгуш Буян-Бадыргыны ханы четтиришикин-биле сактып чоруу бис. Тываның ол үедеги эң салдарлыг политиги, бүгү талалыг эртем-сургуулдуг база кижизидилге алган кижизи — тыва күрүнениң хөгжүлдөзүндө болгаш тыва-орус харылзааларны быжыглаарынга үнелеп четпес улуг үлүүн кириген. Революцияның, хамааты дайынының болгаш даштыкы эжелелдин берге чылдарында бодунуң хууда бот-догуннаан күрүнезин тургузар дээр тыва улустун чүткүлдөзүндө деткимчени көргүскен Иннокентий Георгиевич Сафьяновка четтиргенивисти илередип тур бис.

Тыва Арат Республика 23 чылдарың дургузунда экономика, социал талага, конститусчу тургузугга улуг чедишикиннерни чедип алган. Маңаа ССР Эвилелиниң харам чок дузаламчызы дузалаан. Ол дузаламчыны тыва улус бедии-биле үнелээ. Совет Эвилелинче фашистиг Германияның халдаашкыны бодунуң халавы база аарышкызы кылдыр хүлээп көргөн. Тыва чурту, ооң чону дайыныны чылча шаварынга дуза көргүзеринче бүгү күжүн мөөңөзүн.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чылының бүдүүзүндө боо-

чепсекти холга алгаш, Россияны камгалап турган кижилерни, ханы тылга боттарының маадырлыг күш-ажылы-биле ниити тиелелгени чоокшуладып турган кижилерни сактып, өөрүп четтиришикинвисти илередили. Совет Эвилелиниң Маадырлары: В.П.Брагинниң, М.А.Бухтуевтиң, Л.Н.Ефимовтуң, Н.П.Кабактың, Т.Б.Кечил-оолдуң, Н.Н.Макаренкоң, А.А.Семирацкийниң, Н.И.Трофимовтуң, Х.Н.Чүргүй-оолдуң аттарын сактып, мөгөөли. Дайының болгаш күш-ажылдың бо алда олуржуп турар хоочуннарынга мөгөйдивис.

Дайын чылдарының ниити аар-уржуктары ТАР-ны Россия-биле улам чоокшулаштырган. 1944 чылдың август айда Биче Хуралдың 7-ги Онза сессиязы (сездизи) Россияның улустарының чаңгыс аай өг-бүлезинге кады чурттап, ажылдаар дугайында тыва улустун бодап чораан күзел-ин илереткен Декларацияны хүлээп алган.

Онза сессияның төөгүлүг хуралын Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Хертек Амирбитовна Анчимаа-Тока даргалап эрттирген. Бөгүн ол бо хуралда олуржуп тур. Боттуг күш-ажылчы үлүүн кириген эневиске байырлалдарның изиг байырын сөнөвишаан, быжыг кадыкшылды анаа күзээли, өнүктөр!

Совет Эвилелиниң составынга ТАР-ның бактаап кирериниң дугайында тыва улустун дилээн совет Чазакка 1944 чылдың октябрьда кирип улуг даалга күрүнениң болгаш хей-ниитиниң көсүк ажылдакчызы Салчак Калбакхөрекович Токага онаашкан.

Делегацияның составынга ТАР Чазаның Даргазы Александр Мангышев Чымба, Чөөн-Хемчик кожуундан малчын Ооржак Чываажыкович Лопсанчал база кирген. Россияже тыва улустун оруун ажыдарына ниити күженишикиннерин берген кижилерни хундүлөп, езулаалы.

(Уланчызы 3-ку, 4-ку арындарда).

Сур-куштуг күрүнениң составына туруп, хөгжүлдө оруун шилип алган тыва улустун шилип алышыкынын шын болганын төөгүнүн оон ынакы хөгжүлдө херечилээн. Тываның экономика болгаш культура хөгжүлдөзүнүн темпизи хей катап өскөн, ооң күрүне болуру хевээр арткан. Эвээш сангыг тыва этнос үргүлчү өскөрүп турган XX чүс чыл үезинде революцияларның болгаш дайыннарның үзүндү делегейни болгаш капиталды үргүлчү улежип турган үеде бодун чүгле хевээр арттырган эвес, харын чонунун саны 3 катап өскөн.

Россияның болгаш ССР Эвилелиниң составына Тывага хөгжүлдөниң чаа үе-чадазы эгелээн.

Кол кичээгейни кюкени, ооң кюки-зиг болур деңзигүүрүн сайзырадырынче угландырган. Дүүнгү араатарны культурулуг, эртем-билигилги, сагыш-сеткили сергек болгаш езулуг хамааты болур арганы чедип алырынче угландырган.

Өөредилге талазы-биле хей чүүлдерни чедип алган. Школарарны, уруглар садтарын, профессионал училищелерни болгаш өске-даа өөредилге черлерин калбаа-биле тудуп эгелээн. Чүгле сөөлгү чылдарда безин амгы үениң 25 школа комплекстерин ажылдалга кириген. Бүгү школаларны компьютержидерин дооскан, оларның 50 хуузу чыл төңүзүнге чедир Интернет четкизинге кожал. Тыва Күрүнениң чаңгыс аай экзаменнерин кирир, профессионал эвес болгаш профессионал өөредилге талазы-биле россия шенелдеде кирген. Он дөрт школаларга академиктиг эрге-байдалды тывыскан.

Байырлардың бо хүнеринде улус өөредилгезиниң эгезинге турган специалисттерни уттуптар эргевис чок. Ол дээрже маадырлыг күш-ажылдың, бодунун мергелинге ынак, боттарының чүректерин анык салгалды өөредиринге болгаш кижизидеринге бүрүн берген, национал кадрлар белеткээринге күжүн үндүрген кижилер болур. Оларның аразында хоочуннар: Арыя Араптановна **Алдын-оол**, Регина Рафаиловна **Бегзи**, Алексей Мокур-оолович **Белек-Вайыр**, Борис Иванович **Болдур-оол**, Николай Салчак-ович **Конгар**, Анна Сергеевна **Мазуревская**, Наталья Михайловна **Мареева**, Кима Биче-ооловна **Март-оол**, Дежүлдей Бүрзүнеевич **Ондар**, Прасковья Филипповна **Паршукова**, Красс Баир-оолович **Салчак**, Борбак-оол Иргитович **Араптан**, Нина Васильевна **Селина**, Лидия Сергеевна **Новикова**, Анна Михайловна **Эпютина** болгаш өскелер-даа бар.

Бөгүн эртемденнериниң болгаш чогаалдыкчы ажылдакчыларның ачызында республика башкыларының коллективтеринде өөредилгениң национал-девискээр негелдезиниң талазы-биле өөредилге-методиктиг комплекзи тургустунган. Шулуу Чыргал-оолович **Сатка**, Оргу Хунажыкович **Кууларга**, Монгуш Хүргүл-оолович **Маңнай-оолга**, Василий Ламажыкович **Биче-оолга**, Наталья Акимовна **Мистрюкова**, Лилия Кыргысевна **Аракчаага**, Игорь Чагович **Эргил-оолга** четтиргенивисти илередили.

Бистин күженишкенивист халас барбаан. Тыва өөредилге талазы-биле бедик денелдиг девискээр апарган — сөөлгү чизени езугаар алырга, 15 болгаш оон өрү назлыгларның аразында 1000 кижиге онааштыр 912 кижиге дээди болгаш ортумак эртемниг апарган.

Кадрлар белеткээриниң темпизи бедээн. Аңаа Тываның күрүне университеди болгаш Россияның дээди өөредилге черлериниң 9 филиалы улуг үлүүн кирип турар. Бистин студенттеривис Москва-ның, Санкт-Петербурктун, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Иркутскиниң, Улан-Удэниң болгаш өске-даа хоорайларның шыырак өөредилге черлеринде өөренип турар. Удавас студенттериниң саны 13 муңдан 18 муң кижиге чедир өзер, ычанганш Тыва студенттер республиказы болу бээр, бистин чонувус структуразында аныктарның боттут деңзигүүрү россия денелден барык ийи катап улгадыр.

Бо сорулгаларны шийтирилээр чедишкенин үндезини болза, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң бедик шынары бооп турар, ол дугайын бистин шилдиг болгаш ниити өөредилге школаларының доозукчулары — алдын болгаш мөңгүн медалдыглар, делегей болгаш девискээрлер олимпиадаларының дипломантылары, аныктарның эртем шуулганнарының тилекчилери херечилеп турар. Байырлар-биле өөредилгениң бүгү ажылдакчыларына байыр чедирип, маадырлыг күш-ажылы дээш өөрүп четтиргенивисти илередили.

Бөгүн бисте 7 эртем албан чери ажылдап турар. Эртем чадазы чедип алган эртемденнериниң саны өзүп турар. Бисте 20 докторлар, 200 ажыг эртем кандидаттары, 98 аспирантылар болгаш докторантылар бар. Олар республика амьдыралының бүгү талаарында шинчилелдерни чорудуп турар.

Байырлардың бо хүнүнде республиканың анык эртемниң төөгүзүнге изин арттырган эртем интеллекциязының төлээлерин демдеглээр күзөңгү-дир. Чугаа болза **Феликс Яковлевич Кон дугайында**—тываларның амьдыралының, оларның шажын-чүдүлгезиниң болгаш культуразының дугайында материалдарны бир дугаарында чыгган, революция мурнундагы Россияның эртемденниң дугайында болгай.

Тыва үжүк-бижикти чогаадып кылган, тыва дылдыг болгаш литератураның эртем үндезиннерин тургускан Монгуш Шокар-Чүлдүм огул **Лопсан-Чимитти**, Александр Адольфович **Пальмбахты**, Шулуу Чыргал-оолович **Сатты**, Александр Чайбарович **Кунааны**, Хомушку Сайнотович **Алдын-оолду**, Дорж-оол Алдын-оолович **Монгушту**, Дорж-оол Сенгилович **Куулар** оларга мөгеезги.

Эрткен үелерге болгаш чүс чылдарга, Тываның шаандагы, амгы төөгүзүнге, этнографияга хамааржыр археология тураскаалдарын системниг өөренириниң эгезин салган эртемден-төөгүчүлөр Севьян Израилевич **Вайштейн**, Юрий Луджапович **Аранчыга**, Александр Данилович **Грачыга**, Иргит Үнгүлекович **Самбуга**, Николай Алексеевич **Сердобовка** өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Россия эртемни хөгжүдеринге өске-даа адырларның эртемденнери үлүүн кириген. Олар болза эн баштайгы тыва эртемден, зооветеринар Илья Деңгүр-оолович **Кызыл-оол**, «Убса-Нур ыйгылаажы» деп делегейде улуг төлөвилелдин эгелекчизи, математик **В.В. Бугровский**, географ-хөрсүн эртемдени **С.С. Курбатская**, биолог **Ч.Т. Сагды-дыр**, оларның күже-нишкенири-биле Убса-Нур девискээрин ЮНЕСКО-га бойдустан делегей байлааның тураскаалына хамаарыштырган, ол ышкаш республикада баштайгы академиктиг албан чериниң—Бойдус курлавырларын комплекстиг шийгээди алырын тывада институтунун директору **В.И. Лебедев**, улуг эртемден экономист **Ю.Г. Полюх** — олар улуг үлүүн кириген.

Бистин эртемденнеривиске байыр чедирип, эртемни хөгжүдеринге улам чедишкенивист болурун күзээрин чөпшээр көрүнер.

Чоннуң кадыгын камгалаар талазы-биле чедишкенивист бар. Чоннуң чайгаар өзүлдезиниң хевээр артары уламчылап турар. Тыва эмчи-демография көргүзүлгениң талазы-биле Россияда ортумак денелде четкен. А чоннуң оруннарга хандырылганы россия ортумак көргүзүлгөн ашкан. Бистин кижилеривистин амьдыралы болгаш кадыкшылы дээш 5 муң ажыг эмчилер, медицина ажылдакчылары ажылдап турар.

Оларның эвээш эвези эртем-биле ажылдап турар. Нефрология, гематология болгаш иммунология талазы-биле эртемниң чаа улганышыкынары көстүп келген, медик-генетиктиг шинчилелдерни чорудуп турар.

Инновация төлөвилелдерин шийгээди ап турар. Эмнелге албан черлериниң чурттуң чаңгыс аай информация делгеминге интеграциязы эгелээн. Эмнелгелерни амгы үениң херекселдери-биле депир турар. Республиканың уруглар эмнелгези Россияның медицина төптери-биле телеметриктиг харылзааны тургускан, оон ачызында бистин эмчилеривис аар аарыгларны илередип болгаш эмнээр талазы-биле консультацияларны дүрген алып аргалыг апарган.

Кадык камгалаын хөгжүдеринге чедишкенивист дээш он бир ажылдакчының аттарын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда кириген. Оларның аразында баштайгы тыва эмчи **С.А. Серекейиң**, Ада-чурттун Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннары **А.И. Кануниковтуң**, **Ю.З. Ковенскийниң**, администратор-эмчилер **К.Б. Бальчий-оолдуң**, **Н.В. Сизыхтың**, эмчи-травматолог **В.А. Верещагинниң**, кезер эмчи **Л.М. Козлованың** аттары бар.

Республиканың медицина ажылдакчыларына байыр чедирбешаан, чаагай ажыл-херээнге эрес-маадырлыг ажылдап келгени дээш четтиргенивисти илередили.

Россияның улустарының өг-бүлезинге тыва этнос күш-дамыр сайзыралын база алган. Бүгү хемчээлдер-биле амгы үениң тыва кижизи 40 чылдардагы өөрүндө күш-шыдалы-биле ашкан.

Республикада күш-дамыр кижизидилгезиниң системанын өг-бүлелерде, уруглар албан черлеринде, школаларда кири-

ген. Спорт комплекстерин, стадионнарын, дыштанылга баазаларын туткан. Спорттуң чаңгыс апарган хевирлерин: хурешти, айт чарыжын, чадарын арттырган болгаш хөгжүдүп турар. Тыва спортчулар ооң-биле кады спорттуң өске хевирлеринде, ооң иштинде олимпий хевирлеринде киржип турар.

Ындыг чорук биске чүгле Россияның чемпионнарын эвес, харын Европаның, Азияның база Делегейниң чемпионнарын өстүрер, Олимпий деңгелде үнер арганы берген. Тываның шылгарангай спортчуларының аразында Делегейниң 17 база Европаның болгаш Азияның 22 чемпионнары бар.

Маңаа бистин тренерлеривистин кириген ачы-хавыязы улуг. Оларның аразында тыва спортчуларның баштайгы тренер-башкызы **Изаиль Хусейнович Хасанов**, Россия Федерациязының чаа-арыга алдарлыг тренерлери **Тутатчиовтар**, хостуг хуреш тренерлери **Валерий Оюн** болгаш **Чадамба Ооржак**, сумога тренер **Радислав Монгуш** оларның аттарын кирип болур.

Тыва спорт өөк ортумак школазының доозукчузу, ийи дакпыр Олимпий чемпиону **Иван Ярыгынниң** адын кажан-даа утпас. Ол янзы-бүрү деңгелдерин маргылдааларына тыва мөгелерге дузалап, моральдыг деткимчени көргүзүп келген.

Бистин спортчуларывис Россия чемпионаттарына чаалап алган 450 медалды, Европаның болгаш Азияның 55, Делегейниң 51 медалдарын хайырлаан. Спортчу шаандалдарының аразында алдын — 207, мөңгүн — 154, хүлер 195 медалдар бар.

Делегейниң спорт ареналарына Россияның болгаш Тываның спортчу алдары камгалаан элээн каш алдарлыг спортчулар бо залда олоруп турар. Ол дээрже Делегейниң сумо хурешке ийи дакпыр, Европаның 5 дакпыр чемпиону **Аяс Монгуш**, кикбоксингге делегейниң ийи дакпыр чемпиону **Мерген Монгуш** болгаш өскелер-даа болгай.

Оларга байыр чедирээли. Афиньдан чанып келген бистин олимпийжилеривиске онза байырдан сенээли. Олар болза ча адарына Европаның ийи дакпыр чемпиону Атлантага Олимпий оюннарының киржикчизи **Елена Достай** болгаш хостуг хурешке Европаның ийи дакпыр чемпиону **Лариса Ооржак** болгай, а Лариса Олимпиадага бешки черни теплетти-биле элэээн. Атлантага дерткү, бешки, Афиньга бешки черни элээни—тыва спортка улуг тиилелге-дир. Пекинге бистин спортчуларывис олимпий медалын ыяап-ла алырына бүзүрөп болур бис!

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Тыва чер хей үелериниң үнелеп четпес культура байлактарын шыгжап чыдар. Бисте төөгүнүн болгаш культураның 170 муң хире, ооң иштинде 10 муң базрыктар бар бооп турар. Тывадан петроглифтерни — эрте-бурунгу кижилериниң хаяда чурктарын, руниктиг бижимелдерни, эрте-бурунгу хоорайларны, шивээлерниң артынчыларын көрүп болур. Бисте эрте-бурунгу металлургияның тураскаалдары болгаш сугаттыг чер ажылының истери бар. Ол байлактарны камгалаан бис.

ТАР үезинде улустун амгы үедеги культуразының болгаш уран чүүлүнүн эгезин салган. Олар 44 чылдың соонда бодунун улам ынакы хөгжүлдөзүн алган. Совет Чазактың шийтирин езугаар Тывага дузаламчы көргүзери-биле орус культураның төлээлерин, улуг угаанныг болгаш талантылыг башкыларны чоруткан. Олар бистин эртемденнеривис-биле кады тыва улустун байлак аас чогаалын өөренип, хөгжүдүп, профессионал уран чүүлдүн таваны салырына дузалашкан.

Кайгамчык улуг үлүүн шийи чогаалдыкчызы **В.Ш. Көк-оол**, театр режиссеру **И.Я. Исполнев**, композитор **Л.И. Израйлевич**, башкылар **А.Н. Аксенов**, **Р.Г. Миронович**, хореограф **А.В. Шатин**, чурукчу **Н.А. Рушев** болгаш өскелер-даа кириген. Оларның болгаш ооң сөөлүндеги салгалдарның чогаалдыкчы кижилериниң ачызында тыва улустун уран чүүл бедик денелче көдүрүлгөн болгаш делегейге диңмирей берген.

Бистин чоргаарланып чоруурувус культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының аттарын сеткил ханышыкын болгаш өөрүп четтиришкени-биле адап тур мен. Олар биске билдингир кижилер, олар болза кажан-даа катаптынмас талантылыг кижилер. Оларның аттары бо данзыда долу кирбээн.

Тыва уран чүүлдүн эгезинге чон аразында үнген уран-шевер талантылыг, бүгү Тывазына алдаржаан даш чонукчулары: **Монгуш Черзи**, **Хертек Тойбухаа**, улустун ыраажылары болгаш хөмейжилери: **Сат Манчакай**, **Максим Дакай**, **Кыргыс Сорукту**, **Хомушку Идамчап**, **Ооржак Хунаштаар-оол**, **Аксон Кара-Сал**, **Ондар Маржымал** — олар турган. Бо күштүг дээш азын ачызында бөгүн Тывада онза ус-шевер арыннар

тыптып келген, а хөмей болгаш даш чонар уран чүүл республиканың бүгү делегейге бир янзы көргүзүү апарган.

Кандыг-даа улустун уран чүүлүнүн делегей көрүүшкүнүнүн баазы болза ооң аас чогаалдыгы—мифтер, эпос литературазы болур. Маңаа холбаштыр улустун тоолчулары **Түлүш Баазанай**, **Ооржак Чанчы-Хөө**, **Ооржак Маңнай** — оларның аттарын адавын барып болбас. Тыва фольклорунуң уламчылакчылары, национал литератураны беш салгалдың чогаалчылары уламчылаан. Ооң үндезилекчилери — Улустун чогаалчылары: **С.Сарыг-оол**, **С.Пюрбю**, **С.Тока**, **О.Саган-оол**, **Л.Чадамба**, оларның сурукчулары: **С.Сүрүн-оол**, **К-Э.Кудажы**, **Ю.Кюнзегеш**, **В.Серен-оол**, **М.Доржу**, **А.Даржай**, **Ч.Куулар** болгаш өскелер-даа. С.Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу», С.Токаның «Араттын сөзү» деп тоожулары, К-Э.Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем», М.Кенин-Лопсанның «Буян-Бадыргы» деп романнары база тыва чогаалчыларның өске-даа чогаалдары тыва улустун XX чүс чылда амьдыралының уран-чечен чыл демдеглели болган Хоочуннарның чогаалдыкчы эстафетазын аныктар уламчылап турар. Эрткен чылын анык шүлүкчү, школачы **Олеся Куулар** анык шүлүкчүлөрүн Париже эрткен делегей конкурзунга Гран-при шааналды алган.

Тыва публицистика бодунун хөгжүлдөзүн алган. Бөгүн журналистер: **А.А. Дүгержааның**, **В.С. Шаравиович**, **О.Д. Охемчикин**, **В.Л. Масловтуң**, **А.И. Чараш-оолдун**, **С.Д. Кондинкинниң** аттарын адап демдеглээр чөптү.

Тываның **В.Көк-оол** аттыг хөгжүм-шии театры Россияның эн дээр национал театрларының санына кирген. Ук театр 2000 чылда түрк дылдыг улустар театрларының Уфага эрткен конкурзунга Гран-при шааналды алган. Бистер Улустун болгаш алдарлыг артистерин: **Максим болгаш Кара-Кыс Мунзуктарның**, **Х.Конгарның**, **Е.Кенденбилин**, **О.Намдараның**, **Н.Өлзей-оолдун**, **В.Монгалбииниң**, **Х.Шырин-оолдун**, **К.Сагдының**, **Д.Барымааның**, **Л.Солун-оолдун**, **А.Салчактың** аттарын чоргаарланып чоруур бис.

Тываның бүгү делегей алдаржыткан **В.Б.Оскал-оолдун** цирк бөлүү, а ол ышкаш оларның сурукчулары болгаш эдерикчилери: **К.Хензиг-оол**, **Д.Очур**, **В.Оюк**, **К.Дончи-оол** тыва уран чүүлдү алдаржыдып чоруурлар.

Алдарлыг композиторлар — **А.Чыргал-оол**, **Р.Кенденбил**, **Д.Хуреш-оол**, **С.Бюрбээ**, **В.Тока**, **Б.Чүлдүм-Сюрюн**, **М.Мерген-Херел**, **С.Бадыраа**, **К.Ооржак**, **Б.Кенеш**, **К.Данзын**, **В.Серен** болгаш өскелер-даа янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүм чогаалдарын тургусканнар.

Тываның чурулга уран чүүлүнүн чоргаарларды, бийер мастерлери: **С.Ланзы**, **И.Салчак**, **С.Саая**, **В.Демин**, **Т.Левретовская**, **С.Суздальцев**, **М.Чооду**, **В.Ховалыг**, **В.Елизаров**, **В.Самыя**, **Л.Уржук**, талантылыг скульпторлар: **Т.Ондар**, **А.Ойдул**, **Д.Хеймер-оол** болгаш өскелериниң-даа аттары уттундурбас. Россия уран чүүлдө онзагай болушкунун бирээзинге даш чонар уран-шеверлерин — **Черзи** болгаш **Тойбухааның** салгакчылары хамааржыр. **Р.Аракчаа**, **С.Көгел**, **Х.Киров**, **Б.Дүпчүр**, **В.Салчак**, **С.Кочаа**, **Д.Дойбухаа**, **Е.Байыны** — оларны хүндүлөп чоруур бис. Тывада РФ-тин Репин аттыг күрүне шааналының 8 лауреады, РФ-тин алдарлыг 9 чурукчузу ажылдап чоруур. Тываның болгаш делегей төөгүзүнге балалбас исти **Надя Рушева** артырган, назыны кыска болза-даа, XX чүс чылдың төөгүзүнге уттундурбас чырык исти ол артырган. Ооң адын бөмбүрзекте чаа планетага тывыскан.

Кино уран чүүлү сайзырап турар. Документалдыг болгаш уран-чечен киноларны үндүрүп турар. Олар чүгле Россияда эвес, делегейде билдине берген. Режиссер болгаш кинооператор, документалдыг хей киноларның автору **Шамил Седен-оол** «**Үерлээшкени зона-зында**» деп фильмин делегей фестивалына киригеш, «**Хурен улу**» деп шааналга төлөптүг болган. Япон режиссер **А.Куро-саваның** «**Дерсу Узала**» деп фильмин качап сагынам бис. Фильмге кол рольду **Максим Мунзук** ойнааш, делегейниң «**Оскар**» шааналын алган.

Республикада амгы үеде улус чогаалдыгының чаа чалгыты иле апарган. «**Хүн-Хурту**», «**Тыва**», «**Алаш**», «**Чаңгы-Хая**», «**Тыва кызы**», «**Ойна**», «**Октай**» «**Церевье**» деп фольклор коллективтерин, ансамбльдерин тургускан. Бисте Улустун 12 хөмейжизи, оларның аразында **Г.Тумат**, **К.Ховалыг**, **К.Ондар** бар. Фольклор уран чүүлүндө аңгыда, амгы үениң эстрада уран чүүлүнүн хевирлери калбак хөгжүлдөни алган. «**Ят-ха**» ансамбль, фольклор музыка күүседикчизи **Сайын-Хөө Намчылак** болгаш «**Ураанхай**» мюзик-холл делегейде ат-сураа калбарган ажылдап турар.

Хореография уран чүүл онзагай неперелди алган. **А.Шатинин** тургусканы "Элдек шыртырааш" деп классиктиг танчы 60 харлаан. Оон байырынга танчынын эң баштайгы күүседикчилери **Н.Ажикмаа-Ружева, Г.Бады-Сагаан, Н.Дыргык-Кара, Ф.Дубовская** болгаш өскелер-даа киришкен. Тываның амгы үедеги хореографиясында классиктиг болгаш улусчу танчының коллективтери, ылангыя уруглар ансамбльдери кирип турар. Анаа **Р.Стал-оол** удуртка **"Алаң-тос"** деп ансамбль "Хөглүг чөлээш" деп делегей конкурзунга (Одессага эрткен) Гран-при шаңналды алган, а **В.Донгактың** удуртканы **"Эдегей"** бөлүү делегейиниң уруглар конкурстарына болгаш фестивалдарына Гран-при шаңналды 7 катап алган.

Күрүнениң **"Саян"** ансамбли россия болгаш делегей конкурстарына бедик шаңналдарны: 2000 чылда Москвага бүгү-делегейниң бирги Дельфи оюннарына мөңгүн медальды; 2003 чылда Францияга эрткен делегейниң конкурс-фестивалга алдын медальды алган. **"Тыва"** ансамбль Самаркандыга болган **"Чөөн чүктүн аялгалары"** деп делегей фестивалына Гран-при шаңналга төлептиг болган.

Бистиң уран чүүлүстүн ажилдакчылары юбилейлиг чылда үш балетти тургускан, беш операны тургузуп турар. Уран чүүл ажилдакчыларының чедишкенин чыл төнчүзүндө төлептик-биле демдеглээр, конкурса кириген ажилдарны 10 номинация аайы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының литература болгаш уран чүүл талазы-биле шаңналдарын тыпсыр.

Тыва литератураны болгаш уран чүүлдү шинчилээринге **А.Калзаның, Д.Кууларның, М.Хадаханниң** кириген үлүүн үнөлүс аргажок.

Бүгү салгалдарның культура болгаш уран чүүл ажилдакчыларына оларның чогадыкчы беримчези дээш өөрүп четтиргенивисти илередип, бедик хүлээп көрүүшкүнү сөңнеп, байырывысты чедирээли.

Бистиң ниитилеливис кижиниң эң-не үнелиг идеалдарынче, сагыш-сеткил сайзыралының үнденинче чоорту эглип кел чыдар. Шажын-чүдүлгелериниң кижидикчи мезү-бүдүжүн ол бүгүге ажыллап турар шажын ажилдакчыларына четтиргенивисти илередип тур бис: христиан оң кижилер аразына харылааны хөөн-нештирип турар чагылары-биле; сарыг шажынны болгаш хамнаашкынны Кижини, Бойдусту, Өртемчейни каттыштырып турар философиязы-биле.

Үе-дүптен бээр бистиң чонуус боттут делегейни болгаш тоолчургу октаргайны илередип турар дээрге, хүнге, айга, черге, ыдыктыг арыг сулгарга, ыяш-даштарга, тайгага, арттарга чалбарып чоран. Бистиң чонувустун эң эки чаңчылдарына аныяктарны өөредип, чүдүлгениң культуразын катап тургузар талазы-биле ролу дээш хүндүлүг башкывыс, төөгү эртемнериниң доктору, "Делегейниң дириг эртинези" аттын эдилекчизи **Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсанга** мөгөөр бис.

Хүндүлүг өнүктүр!
Россия Федерациязының составына каттыжып кирип турар үезинде республикага ажил-агыйның чаңчылчаан кол хевир — мал ажылы-биле чергелештир, бичежек бүдүрүлгелер, электростанция ажилдап турган. Хереглекчилер кооперациязы хевирлеттинип олурган. Даштыкты сады боттанып турган. Республика бюджетиниң орулгалыг кезээ оң чарыгдалдарын алып турган. Бир акша рынок үнези-биле 3,5 рубльге дең турган.

1945 чылдан эгелеп республика бюджетиди кончук бедик шимчээшкени-биле хөгжүп эгелээн. Чуртка дайын соонун хоозуралы турза-даа, республикага бүгү талазы-биле дузалажып турган. Экономиканың янзы-бүрү адырларына бедик мергежилди кадрларны чоруткан. Оларның ат-алдарын хүндүлөп көргөниң демдээ кылдыр ол үениң эң шылгарангай кижилериниң аттарын "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүнө номунче кириген. Ук болушкуннарның чамдык киржикчилери бөгүн бо залда бистиң-биле кады олурлар. Оларга юбилей-биле байыр чедирип, быжыг кадык-шылды болгаш чаагай амьдыралды күзеп каарын чөпшээрер көрүнер.

Чүнүн-даа мурнунда сурагыл туругулар: **О.Л.Калзаның, К.Х.Данзырынның, А.П.Поручистин, В.К.Борбак-оолдун, И.А.Остапечин** болгаш тайбың мергежилди өске-даа хоочуннарының адын адап, оларга өөрүп четтиргенивисти илергейлээлинер. Оларның "алдын" холдары-биле амгы хоорайлар болгаш суурлар, школалар, эмнелгелер, чуртталга бажыннары, культура албан черлери, спорт комплекстери туттунган. "Тыва даг-дүгү" болгаш "Тыва кобальт" комбинаттары, он

ажыг улуг үлетпүр бүдүрүлгелери, транспорт, харылзаа болгаш садыг, хөмүр-даш уургайы, Енисейни кежилдир кончук улуг көвүрүлгелер, оруктар болгаш өске-даа тудуг объектилери ажылгалга кирген.

Кончук кыска хуусаада көдээ ажыл-агыйны коллективизастаарын боттандырган. Кадрларның, техниканың болгаш эртем баазаның адыры тургустунган, көдээ суурларның амгы үениң негелдезинге дүүштүр социал чаартылгазы тургустунган. Куруккан болгаш кур черлерни шингээди алган, черниң мелиорация ажылын чоруткан.

Эң бедик көргүзүлгелери чедип алган малчыннарывыстың күш-ажылын чурт бедии-биле үнөлөп, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры атты **Дажы-Намчал Чыргай-оолович Ооржакка, Чола Допур-оолович Монгушка, Лопсанчап Чываажыкович Ооржакка, Кандан Шыраповна Урулеге, Уин-оол Андреевич Бавун-оолга**, а чер ажылынга "Кызыл тараачын" совхозтун база Сосновканың дуржулга-бүдүрүлгө ажылы-агыйның директорлары чоран **Петр Васильевич Астафьевке** болгаш **Александр Каранмаевич Түрген-оолга**, кур черниң баштайгы механизаторлары **Дойбан Дапьянович Даваага** болгаш **Василий Оюнович Янчатка** тывыскан, олар бистиң-биле кады бо залда олурлар. Мелиораторлар **Н.И.Спиваковтун** болгаш **А.К.Кызыл-оолдун** база өскелерин-даа тыш-ажылын демдеглекседим. Оларның шуптузунга быжыг кадыкшылды болгаш чаагай амьдыралды күзедим.

Тываның көдээ ажил-агый үениң шылгалдазын эрткен. Ылангыя рынок харылзааларынче шилчилге үезинде дыка берге болган. Эге чадазында көдээ суурларның эрге-хоойлу камгалалы кошкак турган-даа болза, көдээ ажил-агый болгаш үлетпүр продукциязының өрткелери харыкчок турган-даа болза, көдээ суурлар шыдажып үнген. Экономиканың көдүрлүшкүнү эгелээн. Аграр бизнес дүргени-биле хөгжүп орат. Көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүшкүнүнүң интеграциязы, оң болбаазырадылгазы болгаш рынокта сайгарылгазы чоруд турар. Мал ажылында онза көскү бурунгаарлашкын чедип алдынган. Бөгүндө малдың бүгү хевирлериниң 1,2 млн. баш саны бисте бар.

Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннар эң-не хей малдык болуп турар, ында чангыс өг-бүле ажил-агыйына 7 бода мал, 68 хой, өшкү хамааржып турар. Чамдык көдээ суурларда, чижээлээрге, Хенделене болгаш Дус-Дагда 90-дан 100 чедир хой, өшкү онаажып турар. Юбилейлиг чылда дыка хей малчыннар анай, хураган, тайза болгаш кулун камгалап алып талазы-биле рекордту тургускан, олар бо байырлыг хуралда кирип турарлар. Силерге, хүндүлүг араттар, мал ажылы чүгле экономика эвес, ол амьдыралдың философиясы. Чечен сестерде болгаш үлегер домактарда арат ажил-ишчилерни тос чүзүн малдыг, чыраа-саяк аяттарлыг, довурзак ак өглүг, мөгө, шыраак, хини байлак тыва чер-биле тулуш кылдыр көргүскени анаа эвес-ле болгай. Силерниң хей кезинер силерге хостуг хөделирин бергенин ажыглап өөрени берген силер. Хөйүнү эрге-чагыргазы моон сонгаар-даа силерге дузалаар апаар.

Араттарның социал амьдыралын экижидер талазы-биле программа бисте бар, оларның амьдырал хандырылганын чаартылгазын чүнүн-даа мурнунда оларның чаңчылчаан оран-савазы — өгден эгелээш чорудар апаар. Чеден чылдарда мал бажын 2 млн. баш чедир өстүрер дээш чедип чадап каан күзелювисти чоокку чылдарда боттандырыптарына бүзүрээр бис. Мал ажылы бистиң Конституциявыстың тускай чүүлүндө камгалаттынган. Найысылалдың эң кол шөлүн малчын араттың ады-биле адаан. Байырлал-биле, хүндүлүг көдээниң ажил-ишчилери!

Байырлыг хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Бо эрткен чылдарда херек кырында экономиканың эң кол адырларын болгаш өске-даа хевирлерин катап тургускан. Оң тургустунушкуну болгаш хөгжүлдизи **Г.Н. Долгополовтун, А.И. Ванжаның, В.М. Еремеевтин, В.А. Уховтун, Т.И. Воронковтун, Н.И. Ивановтун, Д.С. Монгуштун, Б.В. Бузур-оолдун, С.К. Буяндынның, М.С. Салчактың, Ю.С. Катковтун, Н.А. Борзенковтун, Ю.Н. Зюзиның, Х.К. Ондарның, А.Ф. Меркушевтин, К.Д. Чоодунун, О.В. Петровтун, А.Д. Шыриниң** болгаш өскелерин-даа ады-биле тулуш холбаалыг.

Орукчуларның холу-биле 3 муң ажыг километр автомобиль оруктары кылдынган. Саян дээрбээнин оруун бүрүнү-биле асфальтлаан. Шупту кожууннар

төптөрүнче кадыг шывыгыг автооруктарны чаткан. Амгы үениң көвүрүлгелерин туткан. Чедери берге Тоора-Хем суурже кончук берге тайга-сын ажылдыр автоорукту, Кунгуртутже автооруктун телевиделин кылып турар. Суурларны болгаш кижилерни харылзаштырып турар бо тайбың мергежилден артык чүү чүве чаражыл?

Транспорт системаның хөгжүлдизинге эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Автомобиль транспорту кончук дүрген хөгжүп турар, пассажирлер аргыштырылганы болгаш чүүк сөөртүлгезин долу хемчээли-биле хандырып турар. Демирорук тудуунуң дугайында бистиң дилээвисти Россияның Чазак дөткөп турар. Тываның келир үезиниң дугайында бодап тургаш, ол айтырыгны шийтирлээр ужурул бис. Хүндүлүг транспортчулар, силерге юбилей таварыштыр байыр чедирери күзениң!

Тываның барык бүгү чурттакчылыг суурлары **Сибирьни күштүг энергия системасында коштунган болгаш телефончуттунган.** Космос болгаш спутник харылзааларын болгаш оон-даа өске хевирлерин шингээдип алырының инновация телевиделин боттандырып эгелээн. Энергетиктер болгаш харылзаачылар, силерге четтирдим. Силер кижилерге чырыкты болгаш харылзажырының өөрүшкүзүн чедирип чоруур силер.

Республикада хөмүр-даштың байлак курлавыры чыдар. Сөөлгү чылдарда чангыс-даа объектини докурбаанында тыва шахтерларын үлүг-хуузу улуг. Республиканың хөмүр-даш казып тывар адыры улуг келир үелиг, бистиң бедик шынарлыг хөмүр-дажывыска россияжи болгаш делегей рыноктарында хереглел улуг. Байырлал-биле, хүндүлүг дагжылар!

Бистиң үлетпүрчүлеривиске — чиик, аш-чем, ыяш болбаазырадылгазы адырны база тудуг материалдары бүдүрүлгезиниң ажилдакчыларына, даг-дүгү болгаш алдын тывыкчыларына байыр чедирип тур бис. Олар багай эвес көргүзүлгелери чедип алган. Бо чылдың июнь айда олар "Россияның девискээрлери" Бүгү-россияның делгелге-ярмарказына киришкеш, 13 алдын, 9 мөңгүн медальдарны болгаш хүндүлүг дипломнары чаалап алганнар, ол бүгү оларның чүгле Россияның эвес, делегей рыногунга демисежи болур аргазын херечилеп турар.

Коммунал ажил-агый ажилдакчыларының күш-ажылының ачызында бистиң бажыннарывыска доктаамал чырык, суг, газ, чылыг турар болгай, оларга четтиргенивисти илередип көрээлинер.

Амьдырал хандырылгада болгаш садыга хаара туттунган кижилерге байыр чедирери күзениң. Силерниң ачы-нарда, кончук кыска хуусаада барааннарның ховар чоруу үзе шийтирлеттинген. Бистиңде барааны мөөнү-биле садар, ресторан болгаш аалчылар бажынының бизнениң баазазы тургустунган. Бистиң барааннарывыстың Сибирьниң, Россияның болгаш делегейниң рыногунче үнер аргазын тургускан силер. Байырлал-биле, эргим өнүктүр, силерге чедишкени күзедим!

Республикада саң-хөө болгаш чээли албан черлериниң системазы тургустунган. Оң хөгжүлдизиниң эгезинге билдингир тускай эртемниглер **Оюн Танчай, Б.К.Будегечиев** болгаш өскелер-даа тургулаан. Юбилейлиг чылда республиканың экономиказының чээли хемчээли ийи катап өскенин демдеглээри өөрүнчүг. Узун хуусаалыг чээли системанын шингээди ап турар, банкылар чурттаар оран-сава тудуунуң ипотекалыг чээлизинде кирип турар.

Хүндүлүг өнүктүр!
Экономиканың хөгжүлдизиниң, бюджетте боттун орулгаларының хемчээлиниң талазы-биле республика кожалары-выстан чыдып калганын бөгүн чажырбайн чугаалаар ужурул бис. Ынчалза-даа ол бистиң чонувустун буруузу эвес. Үениң хемчээли кончук кыска болган, чурт Тываның экономиказынче өске субъектилерниң экономиказынче кириген акша-хөреңгилерге көөрдө, четчир хөреңгилерни кирип четтирлээ.

Ынчалза-даа бис кижиниң сайзыралына хөйүнү салган бис, ол төөгү хемчээлине бадыткаттынган. Эки социал бааза бисте бар. Экономиканың хөгжүлдизин бистиң чонувус россияжи деңгелге чедире бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бо айтырыгны шийтирлээр Программавыс бар, ол каттышкан регионалды продуктуну 2,7 катап өстүрер арганы бээр болгаш чурттакчы чоннуң яды-түренти чоруун көскүзү-биле чавызадыр. Ам безин ол күсеттинип эгелей берген. 1999 чылдан 2003 чылга чедир каттышкан регионалдыг продукт 1,34 катап, бюджеттиң бодунун орулгазы 8 катап өскен. Республикада ортумак ажил телевири Россияның деңгелинге чоокшулап орат.

Юбилейлиг чылда экономиканың элээн бедик көргүзүлгелери чедип алдынган. Үлетпүр продукциязының бүдүрүшкүнүнүн хемчээли 16 хууга өскөн, көдээ ажил-агый продукциязы — 8, кол капиталга инвестициялар 6 хууга өскөн. Чурттакчы чоннуң кижжи санына орулга талазы-биле Россиядан чыдып каап турар бис. Мында боттут чылдагааннар бар. Өске девискээрлерге көөрдө, чылдың-на чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдизи бисте көвүдөп орат болгаш ниити чурттакчыларның үштүн бир кези — бичи уруулар.

60 чылдарның дургузунда республиканың экономиказына кайгамчык өскерлишкенин болганы чигзиниг чок. "Алдын" холдары-биле экономиканың амгы баазазын тургускан, орта тускай эртемниг кадрларны белеткээн кижилерге база катап мөгөөр ужурул бис.

Эргим өнүктүр!

Бо хүнерде бис эрге-хоойлу органның — прокуратура, милиция, айыыл чок чорук албанының болгаш юстицияның ажилдакчыларынче сагыш салбайн барып болбас бис. Олар хун бүрүде бистиң хамаатыларывыстың айыыл чок чоруун камгалаар дээш амы-тынынга айыылдыг ажилды кылып чоруур.

Кем-херек үлгедишкени-биле демиселдин ажылын экижидер болгаш хууда составтын белеткелин база материал-техниктиг баазазын хөгжүдөр дээш эрге-хоойлу органның хоочуннары **М.В.Арта, А.Д.Салчак, Х.С.Белек, С.С.Чакар, Р.Г.Аитов** болгаш өскелер-даа улуг үлүг-хуузу киригеннер.

Бистиң республикавыс кызыгаар чоогунда турар. Бистиң Төрөөн чуртувустун 1300 ажыг километр кызыгаарының — күрүнө кызыгаарының тыва участогунун камгалалында алдарлыг кызыгаар шериглери турар. Тываның кызыгаар отряды бо чылын 80 чыл болган юбилейин демдеглеп эртирип турар.

Байырлал таварыштыр кызыгаар шериглериниң болгаш айыыл чок чорук органның хоочуннары **Н.В.Коровинге, Е.Я.Николаевке, Т.А.Стал-оолга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи В.М.Вервейсинге** болгаш өскелерге-даа байырдан чедирээлинер.

Адаларның болгаш кырган-ачаларның алдарлыг чаңчылдарын Ада-чурттуң аныяк камгалакчылары хүлээп алган деп бөгүн чоргаарал-биле чугаалап болур бис. "Изиг точкаларга" — Афганистанга болгаш Чечняга дайынчы операцияларга олар бодунун Төрөөн чуртунга эзулуг бердинген патриоттар, маадырлыг дайынчылар кылдыр бодун көргүскенер. Чурттуң конститусту тургузуун камгалаар, терроризмге удур операция чорударына бистиң оолдарывыстың дидим, маадырлыг мезү-шынар талазы-биле арын өөренип көргөш, Грозный хоорайның №1 блокпостун камгалаарын бүзүрөөн. Дайынчы хөделишкенинниң киржикчилери — **Е.В.Коровин, А.В.Шапочкин, Ш.С.Чазан, А.Ш.Сотпа, Л.П.Гончаренко, Ч.В.Шувакпут, Р.В.Прохоров** болгаш өскелер-даа күрүнө шаңналдарына төлептиг болганнар. Олар Ада-чуртунга төлептиг бараан болур талазы-биле өзүп орат аныяк-өскенге үлегер-чижээн көргүскен.

Хүндүлүг чонум!
Чоннуң эрге-чагыргазын быжык-лаары, хамаатыларың хосталгаларын болгаш эргелерин хандылары база камгалаары тоң чугула дээрзин күрүнө хөгжүлдизиниң бүгү төөгүзү бадыткаан.

Эрткен чылдарның частырылгалы турган-даа болза, Тыва бүгү чурт-биле бир дөмей, демократтыг хөгжүлдизин орууче киргенин бөгүн демдеглээри өөрүнчүг. Оң көскү бадыткалы Тыва Республиканың Конституциязын 2001 чылдың майда болган референдумга бүгү чоннуң киржилгези-биле хүлээп алганы болур.

Чоннуң эрге-чагырга органның хамаатыларын конститусту эргелерин болгаш хосталгаларын хандырап талазы-биле туруштуун көргүскен. Соңгукчуларның мурнунга сонгулдалыг болгаш отчеттуг болуру хун бүрүнүң нормазы апарган. Бисте хамааты ниитилелдин баазазы тургустунган. Ынчалза-даа демократтыг чаартылгалар чангыс шахта чедип келбээн, тыва болгаш россияжи хөй-ниитиниң үр болгаш үре-түннелдиг ажылының ачызында чедип алдынган. Республиканың хөгжүлдизинге эвээш эвес ажилдарны кылган күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң көскү ажилдакчыларының адын чоргаарал-биле адаар ужурул бис. Олар дээрге **А.М.Чымба, М.К.Мендуме, Г.Ч.Ширшин, Ч.Д.Б.Ондар, В.Е.Серяков, Б.К.Ш.Должамба, В.Б.Добромослов, М.К.Шырап, Т.Ч.Норбу, И.М.Сувандин, Х.Л.Даржаа** болгаш өскелер-даа-дыр.

(Уланчызы 6-гы арында).

НААДЫМ БОЛГАШ ЮБИЛЕЙЛЕР-БИЛЕ, КӨДЭЭНИН ИШЧИЛЕРИ!

Ямының ажил-чорудулгазы

“Байдал ам-даа экижииринге идегээр бис...”

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайды Николай Алдаци-биле республиканың байырлалдарының бүдүүзүнде ужуражып, каш айтырыг салыр аргалыг болган мен. Аравыста чугаа агроулетпүр комплекзиниң 2003 болгаш бо чылдың эрткен 8 айларының түңнелдериниң дугайында болган.

— Тыва — көдээ ажил-агый, ооң иштинде мал ажылы колдады угланывышкынныг республика болгай. Бо хүннерде көдээ черлерде ниити чурттакчы чоннуң барык 50 хуузу, азы 148 муң кижичурттап турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа, Даргазы Шериг-оол Ооржак көдээ ажил-агыйже улуг кичээнгеи салып турары ол.

2004 чылдың бюджетиниң камгалалының үезинде Шериг-оол

Дизижикович бистиң адырга уткуй базымны кылып, республиканың агроулетпүр комплекзинге 75 миллион рубльди камгалап алып арганы берген. Чазак ынчан бистиң саналдап киригенивис 23 миллион рубльдиң тускай сорулгалыг инвестиция программаларын деткээш, бюджетче кирип бадылаан. Бир эвес 2003 чылда республиканың агроулетпүр комплекзинче ниити инвестиция чүгле 200 муң рубль турган болза,

23 миллион рубль дээрге улуг саңхөө-дүр.

Бо чылдың бюджетинге мал ажылдыгларга чүгле дотация болгаш субсидия кылдыр барык

19 миллион рубльди камгалады-выс. Ол малчыннарга, сарлыкчыларга, ивижилерге, чылгычыларга болгаш тежежилерге күрүне деткимчези-дир.

Келир чылдың бюджетиниң төлөвилели ажилдап кылдырган. Бо удаа база саңхөө-биле эки камгаланырын кызыдар бис.

— 2004 чыл силерниң удуртуп турарыңар яамыга канчаар эгелээниң?

— Чүнүң-даа мурнунда малдың бүгү хевирлериниң бажы өзүп турар. Бо көргүзүглер бисти өөртпес аргажок. Малдың бүгү хевирлериниң бажы тус-тузунда 104-тен 120 хуу өскен. Чижээ-лээрге, республиканың ажил-агыйларында болгаш чурттакчы чонунда мыйыстыг шээр малдың ниити саны 1 миллион 50 муң четкен. Бо чылын сөөлгү он ажыг

чылдар иштинде бир дугаар миллионнуң моондаан ашканывыс ол. Бир эвес Сибирь федералдыг округтуң бүгү субъектилеринде ниити шээр малдың саны 3 миллион чедип турар болза, ооң 1 миллиону бистиң, Тываның.

2003 чылда мыйыстыг бода мал бажы 115 муң турган болза, бо чылын 123 муң, аът 27 муңдан 32 муң, хаван 37 муңдан 57 муң чедир өскен.

— Мал бажының өзүп турары, шынап-ла, бисти өөртпес аргажок. Ындыг болза көдээ ажил-агый продукцияларының ниити бүдүүрүлгези база өзүп турар ужурулуг.

— 2003 чылда республиканың агроулетпүр комплекзи 1 мил-

(Уланчызы 6-гы арында).

Улегерлиг ажил-агыйда

Элчигеннерлиг арат Алаш-оол Монгуш

Республикада билдингир арат Алаш-оол Монгуштуң сураан дыңнаваан кижичи Тывада бо хүннерде ховар деп болур. Ооң ады Россия Федерациязының көдээ ажил-агый сайды Алексей Гордеев араттың чайлаанга бо чайын чедип, ажил-ижи-биле танышканының соонда, улам дыргын тараан.

Алаш-оол Бүкүлдүрешовичиниң ажил-агыйын сонургап, Кызыл кожуннуң Ээрбек сумузуңуң Шаалаш деп черде кыштаандан ырак эвесте күзээнге кады келдивис. Ында араттың шээр болгаш бода малдарын Александр Монгуш өг-бүлезибиле кадарып турар болду. Хамык малдың одарда чоруурун ажыглап алгаш, ажил-агыйның ээзи-биле шөлзөн хөөрежип чугаалаштывыс.

— Арат ажил-агыйын өөм ишти Зоя Норбуевна 1991 чылда бодунуң адынга бүрүткедип тургускан. Ынчан мен “Ээрбек” совхозтуң директору турган мен. Зоя Норбуевна арат ажил-агыйын тургузар күзелин ол чылын илередирге, чамдык даргалар совхоз директорунуң кадайы хууындыг ажил-агый ажыдып болбас дээш баштай чөлшээрвезен. Ол салган сорулгазын ыяап-ла эчизинге чедирер кижичи. Арат ажил-агыйын тургузар дээш бухгалтер ажылындан мырыңай үнүп алгаш, ол-бо черлерге чедип тургаш, ону бодунуң адынга бүрүткеткен.

Мал ажылынче хуувуста 20 ажыг шээр болгаш 6 инээвис-биле кирдивис. 1996 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, өг-бүлөм ажил-агыйын дорт кылчып кирипкен мен.

Бо хүннерде 1670 шээр, 180 бода малдарлыг, 40 чыгы сарлыктыг, 32 аъттыг бис. Чоокта чаа ийи тевевиске немей 4-тү садып алды-выс. Оларны оолдарым удавас коданга эккээр. 20 ажыг хаванывыс база бар.

Малдарның чамдыызы — оолдарымны. Оларның шуптузун чаңгыс черге тударга берге боорга, бо чылын үш аңгы черде күзегледип тур бис. Оолдарымның кыштагары база бистинден аңгы.

Чугаа аразында Алаш-оол Бүкүлдүрешович биле Зоя Норбуевна боттарының чоргааралы ийи оолду өстүрүп кижизиткенин билип алдым. Оларның бирээзи — Радислав сумо хүрешке Россияның чыынды командазының кол тренери. Тыва мөгелерни делегей

болгаш Европа чемпионнарынга чедир белеткээн кижичи ол.

Радислав өг-бүлезибиле Мос-

ква хоорайда ажилдап, чурттап чоруур. Уруглары база чурттуң найысылалының бир школазында өөренип турар. Ол Россия Федерациязының алдарлыг тренери болгаш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи.

Улуг оглу Роман Ээрбек ортумак школазын дооскаш, төрзөн сумузуңга чурттап арткан. Өг-бүлелиг, оол биле кыстың адазы. Роман база бодунуң хуу ажил-агыйын организаастаан. Ол сумуда пекарнялыг, быжырган чаагай хлевин чонунга садар ларектуг. Бодунуң өг-бүлезиниң бүдүргөн хлеб продукциязын Кызылдың алды аш-чем садынынче кирип, садып-сайгарып турар.

Алаш-оол Бүкүлдүрешовичиниң коданынга ийи элчигенниң канчаар көстүп келгенин дыңнаан, билер-даа болзумза, ол боду аңаа немей чүнү чугаалаар эвес дээш катап сонургап айтырдым.

— Бо чылын чайлаавыска Рос-

сия Федерациязының көдээ ажил-агый сайды Алексей Гордеев биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак олар келген чүве. Алексей Гордеев өг-бүлөм кежигүннери, ажил-ижим-биле таныжып олургаш, каш чүзүн малымны сонургады. Тыва кижиниң азырал амытаннары, ивиден өске, менде шупту бар деп чугаалааш, республикага элчигеннерден азырап өстүрүп көрзе канчап баар чүвөл деп бода-лымны илередиримге, боду-ла белек кылдыр чорудуп бээрин аазады. Мен амы-хуумда кыжын доңмас кара суумну чөптүг ажыглаар дээш суг-биле ажилдаар биче электри станциязы диледим база бижип алды.

Оолдарымның бир дугаарында трактор айтырар сен деп чагыын сактып олурзумза-даа, федералдыг сайыттан ооң соонда чүве дилээринден элчоксунган мен. Ол дээш оолдарымга бичи чеме-ледип-даа турдум. Харалаан, элчигеннер азырап көрзе дээн күзелимни аалчылар дилег кылдыр хүлээп алгырын кайын билген деп мен. Ынчалза-даа бөгүнгү ийи тракторуус, чүк сөөртүр машинавыс дээш өске-даа техникавыс биске амдызында четчир деп бодал-биле оларны оожураттым.

Элчигеннер саадаваанда чедип келгенер. Оларны Оренбург областан чоруткан болду.

Хуу ажил-агый удурткучундан Кара биле Бора деп шола алган элчигеннерин канчаар кыштадырын сонургадым. Кысказы-биле “эки чылыглар мен” деп харыылады. Шаанда Чадааның Үстүү хүрээзинге турган элчигеннерни улус көргенин ол немей чугаалады. Элчиген Тывага шуут турбаан болза, ындыг сөс кайын тыптып келирил деп түңнел үндүрдү. Шынап-ла, шаанда Чада-

нага элчигенниң аът-биле хайнаан көргөн хоочунну бодум безин билер мен.

Алаш-оол Монгуштуң бүгү малын 4 өг-бүлө кадарып турар. Оларның ай санында шалыңы — 3 муң рубль. Мал-маганының бо хүннерде өзүп-мандып турарына оларның үлүг-хуузу улуун чоргаарал-биле демдегледип. Малчыннары-биле демнежип тургаш, бо чайын 85 тонна сигенни белеткээн. 100 баш төрүүр хойдан ортумаа-биле 87 хураганы алган, 3 тонна дүктү дужааган. Күрүне ооң малынга дотация кылдыр 70 муң рубльди берген (2000 чылда ажил-агыйны көдээ ажил-агый-бүдүүрүлгө кооперативи кылдыр эде бүрүткеткен).

Кооператор араттар бо чылын төрзөн 44 инээниң бөгүн 34-үн саап турар. Олар сүдүн улаштырла саржаглап турарын чугаалады. Чайгы үеге чедир оолдарының Кызылда 50 дугаар садынынче сөөртүп турганнар, чер ырак болгаш чылыг үеде сүт орукка ажыг бээр боорга, соксааннар. Бүдүргөн саржаан харын ол садында садып-сайгарышааннар (оолдарының садыныниң директору Зоя Норбуевна — авт.).

Этти база колдуунда-ла Кызылда “Надежда” столовазынга чем кылыры-биле дужаап турар болдулар.

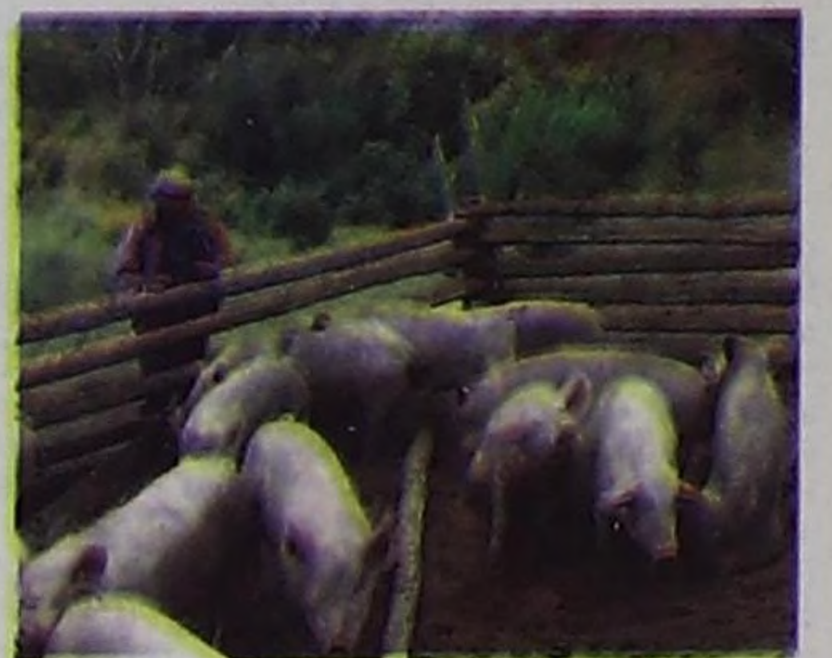
Бо өг-бүлө араттарның кайызының-даа ада-иези — малчыннар. Алаш-оол Бүкүлдүрешовичиниң адазы эрткен чүс чылдың 40-50 чылдарында мырыңай хуу муң чыгы хойлуг турган. Чону ону муң кара хойлуг Бүкүлдүреш деп шолалаарын оглу амдаа сактып олурар. Ол үениң партийжи удурткучуларының талазындан хуу-зунда хөй малдыг дээш чеме-ледип-даа чораан.

Зоя Норбуевнаның ада-иези Сүт-Хөлдүң Ишкинге база бир кодан хуу өшкүлүг турган. Ынчангаш мал-биле эдержир салым-чол оларда баш бурунгаар-ла көрдүнгөн деп болур. Шынап-даа болза мал азыраарга, өзүүчөл улус болганын араттай бергеш көргөннер.

Алаш-оол Бүкүлдүрешович

Барыын-Хемчик кожуннуң Ак сумузуңуң Алаш деп черге барык 70 чыл бурунгаар төрүттүнгөн. Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун дооскаш, аныяк эр “Тиилелге” колхозка агрономнап ажилдап турда, шаанда Тибетке өөрөнгөш, кешпе ат алган лама акызы Сотпа (ачазының акызы) ооң салым-чолу чер ажылында эвес, а малда деп чугаалаан. Ол бүгү назынында “Шамбалыг” салбырга эргелекчилеп, “Кара-Хаак” болгаш “Ээрбек” совхозтарга директорлап, а сөөлүнде Ээрбек сумуга чагырыкчылап чорза-даа, соонда барып, шынап-ла, мал-биле халбактанчы берген. Аңаа ооң чедип алган көргүзүглерин барымдаалаар болза, Сотпа акызының шаандагы өттүр көрүүшкүнү бадыткаттынганы ол.

Күш-ажылдың хоочуну, «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттын, хөй санныг медальдарның болгаш хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи бо хүннерде 70 хар чоокшулай берзе-даа, адак-ышкаа чик, сергек. Автомашиналарын безин боду башкарар. Оларны билири-даа кончуг. Ажылга доруккан арат чоокку чылдарда мыйыстыг шээр малының бажын 2000, бода ма-

лын 200, аъттарын 60-70 чедирер сорулгалыг. Кысказы-биле чугаалаарга, назыны улгаткан-даа болза, амдызында аныяк кижичидир ийин.

Юрий ДАРБАА.

ЧУРУКТАРДА: Алаш-оол Бүкүлдүрешович элчигеннери-биле; араттың коданында мал-маганы.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

(Төнчүзү. Эгези 2-4-кү арыннарда).

Хүндүлүг өңүктөр! Бөгүн бисте үш дакпыр байырлар. Россиянын хайгааралына киргенивистин 60 чылын болгаш бистиң алдарлыг найысылалыгыс — Кызылдын 90 чылын демдегеп эрттирип турар бис. Төөгүчүлөрдүн бадыткап турары-биле алырга, бистиң бо турар черивиске хей чылдар бурунгаар Урянхай крайнын найысылалы — тыва төрөл бөлүктөрүн чыгыр төвү, садыг оруктарының каттышкан белдири турган. Хем-Белдири — Би-Хем болгаш Каа-Хемниң каттышкан белдири, салым-чолдун белдири, үениң белдири.

Борта хоорай тургузар шиитпирни хүлээп алган орус хаанга четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Десятник Якушев орус, тыва ажылчыннары баштап алгаш, ооң бирги тудугжузу болган. Максим Яковлевич Крючков хоорайның чингине планын ажылдап кылгаш, найысылалдың төп кезээниң тудугларының таваан салган.

Белоцарск — Красный — Кызылды — Тываның найысылалы кылыр деп мерген шиитпирни хүлээп алган Монгуш Буян-Бадырғыга база катап улуг хүндүткелди көргүзөр ужурлуг бис. Хоорай депутатылары төөгүнүң көскү ажылдакчызы И.Г. Сафьяновтуң ат-алдарын үнелеп көргөш, оң ады-биле Кызыл хоорайның бир кудумчузун адаар деп шиитпирни хүлээп алган. Шын шиитпир.

Кызыл — республиканың политиктиг, культурулуг болгаш экономиктиг төвү. Чон бодунуң найысылалына ынак, кызылчылар бодунуң хоорайына чоргаарланыр. Ол анаа хары кылдыр өзүп, сайзырап, чаарттынып кел чыдар. Орта бодунуң үлүүн хоорайның депутаттары, хоорайның күүсекчи комитетиниң даргалары К.Е. Кошкар, С.Х. Красный, Ш.Д. Куулар, Д.Л. Тинмей киригеннер.

Хүндүлүг өңүктөр! Бистиң найысылалыгыстың чурттакчылары! Силерниң күш-ажылыңарның ачызында

кончуг кыска хуусаада күчүлүг Енисейниң кыдында ногаан үнүш-биле шыптынган чараш хоорай тургустунган. Хүннээрктиг Кызылдың келир үези улуг болгаш чырык.

Хүндүлүг өңүктөр! Сөөлгү чылдарда Тываның политиктиг болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдөзү чурттуң Президентизи В.В.Путинниң болгаш М.Е.Фрадковтуң даргалааны Россия Федерациязының Чазаның доктаамал деткимчези эвес болза, чедип алдынмас турган.

Республиканың хереглелинге доктаамал сагыш салып чоруур Россияның Президентизиниң Администрациязынга, амы-хуузунда Д.А. Медведевке, Сибирь федералдыг округта — Л.В. Драчевскайга өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында бистиң эрге-ажыктарывысты төлээлеп турар сенаторларывыс Л.Б. Нарусовага, С.В. Пугачевка, депутатывыс Ч.Ч.Д. Ондарга өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Бистиң чонувустун чоргааралы — Россияның Чазак кежигүнү, Россия Федерациязының Хамааты камгалап, онза байдалдар херектериниң болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамының сайыды, «Чангыс аай Россия» партиязының удурткучуларының бирээзи, Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Кужугетович Шойгу. Ооң чаагай ажыл-чорудулгазына моон-даа сонгаар чедимшиктерни күзеп каалынар. Төлөптүг оолду кижизидип өстүргени дээш ооң ада-иези Александра Яковлевнага болгаш Кужугет Сереевичге байырлар таварыштыр байыр чедирбисаан, быжыг кадыкшылды күзеп каалынар.

Түннелинде чоокта чаа Бесланга хей урулгар өлгөн коргунчуг халаптыг болушкун болза-даа, бистиң юбилейвиске киржип кээр аргалыг болган республикавыстың аалчыларына база катап өөрүп четтиргенивисти илередип, байыр чедирип тур мен.

Кожаларывыс-сибиржилерге, «Сибирь дугуржулгазының» талазы-биле кады ажылдап чоруур өңүктөривиске, бистиң аныяк республикавыска кадрлар белеткелинге доктаамал дузалажып чоруур болгаш Тываның экономиктиг хөгжүлдөзүгө эртем-практиктиг ужур-дузанын көргүзүп база концепциалдыг айттырылганы ажылдап кылырынга байлак арга-дуржулганы өргүп чоруурунга өөрүп четтирип турар бис.

Совет Чазактың даалгазы-биле акы-дунманың дузанын Россияның 15 субъектилери, ооң иштинде Москваның, Ленинградтың тудугжулары 1986-1989 чылдарда бистиң Тывага белек кылдыр школаларны, урулгар садтарын, культура бажыңнарын, чурттаар оран-саваны тудуп бергенин кажан-даа утпас бис.

Чоокку болгаш ыраккы даштыкы чурттардан келген аалчыларга байыр чедирип тур бис. Улуг Россияның бир кези болган Тыва бүгү делегейниң чурттары-биле кады ажылдажылгага ажык. Бистиң черивистиң каас-чараш бойдус чурумалыңче аалчыларывыстың кичээнге-гейлиг болурун болгаш дыштанып азы туризм-биле бистиң республикавыска база катап кээринерни чаладым.

Делегей харылзааларының талазы-биле чаңчылчаан партнёрвус болур кожавыс Моолдан келген аалчыларга байыр чедирип тур мен. Бистиң кады ажылдажылгавыс быжыгып болгаш калбарып турар. Кызылда Чингине консул чери ажыттынган. Бистиң найыралчы харылзаавыс Россия Федерациязы биле Моолдун кады ажылдажылгазын хөгжүдеринге болгаш быжыглаарына салдар чедирер дээрзинге бүзүрелим улуг.

Хүндүлүг өңүктөр! Чоннуң төөгүзүңге алдан чыл кижиге карак чивештиң аразы-биле дөмей. Россияның ачызы-биле тыва чон чангыс аай тыныш-биле өскелерге чүс чыл эртер хире чуртталганы чурттап эрткен.

Бистиң адааларывыстың, кырган-ачаларывыстың болгаш өгбелеривистиң бүтү идегели бадыткалтынган деп

чугаалап болур бис. Олар чаарттынган болгаш күштүг Тываны көөрүн күзеп чораан. Ол ынчаар тургустуннар-даа. Бодунуң чонунуң бай-шыгырак болгаш ааскежиктиг болурун көөрүн күзеп чорааннар. Ол ынчаар болдунар-даа. Оларның салгакчылары делегейде бодунуң өске чажыттарындан чүнүн-даа талазы-биле чыдып кагбазын бистиң угаанныг өгбелеривис күзеп чораан. Араттарның чүс чылдар иштинде күзеп чораан бодалдары бөгүн боттанган.

Олар боттарының төрөөн черлериниң арыг хөлдери болгаш хемнери, дүжүктүр черлери, дириг амыттаннар-биле болгаш үнүштер-биле байлак делегейи, аргаарыглар болгаш кайгамчык чараш ховулары хоозурай бээрин күзевейн чорааннар. Ону камгалап арттыргаш, дараазында салгалга дамчыдып бээр дээш бар-ла чүүлдерни кылыр бис.

Бис бодувустун дылывысты, культуравысты, черивисти, күрүневисти арттырган бис, олар чокта кандыг-даа этниктиг чоннуң амыдыралы бадыткалтынмас.

Россияның хей националдыг чону-биле кады бистер экономиканың хөгжүлдөзүн дүргедеп, чурттакчы чоннуң чаагай амыдыралын бедидип, Россия Федерациязының бүдүн-бүрүн болгаш чаңгыс эпиги чоруун камгалап, ооң демократтыг чаалап алышыкынын база чурттуң конституция тургузуунга бердингенин кадагалаар бис.

Бөгүнгүнүн, а эң колу даартагы хүннүң Россиязы — ол дээрге күштүг демократтыг күрүне, ол дээрге сайзыраңгай үрөтүннелиг экономика, ол дээрге амгы үениң эң мурнакчы технологиязы, ол дээрге бурунгаар хөгжүлдөзүгө эртем болгаш өөредилге, ол дээрге ооң делгемнеринде чурттап чоруур чоннуң салгал дамчып келген культуразының эгээртинмес байлаа-дыр.

Силерниң-биле кады даартагы хүнче бүзүрелди-биле көрүп турар бис.

Юбилейин-биле, Тыва! Байырлар-биле, чангыс чер-чурттуларым болгаш аалчылар! Шуптунарга аас-кежикти, тайбыңны болгаш чаагай амыдыралды күзөдим!

“Байдал ам-даа экижириңге идегээр бис..”

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

лиард 850 миллион рубльдин продукциязын бүдүрер тургаш, 1 миллиард 994 миллионга чедирген, азы план 107 хуу күсеттинген. Юбилейлериг чылда көдээ ажил-агыйның ниити продукциязының бүдүрүлгезин 110 хуу чедирер сорулгалыг бис, бир эвес ону саң-хөже шилчидер болза, 2 миллиард 200 миллион рубль-дир. Яамы агроулетпүр комплекзиниң продукция бүдүрүлгезиниң түннелдерин ай, квартал санында үндүрүп турар. Бо чылдың эрткен 8 айларында план 114 хуу күсеттинген, азы өскээр чугаалаарга, республиканың үнүш өстүрер болгаш мал ажылдыгылары ол үениң иштинде 820 миллион рубльдин продукциязын бүдүргөн. Маңаа тараажылар, ногаажылар бо чылгы дүжүдүн чаа ажаап ап турарын сагындырып каайн.

— Көдээ ишчилерге кандыг тодаргай боттуг дуза чедирген силер?

— Бо чылын Кызыл-Мажалыкка сүт болбаазырадыр чаа биче заводту ажылгалга киридивис. Барыын-Хемчик кожуунуң мал ажил-агыйлыгы болгаш араттары боттарының продукциязын ында дужаап эгелээн. Чурттакчылар сүт болбаазырадыр черни ажитканын деткип турар. Шак ыңдыг биче заводтарны моон сонгаар-даа улуг кожууннар төптеринге ажайдар бис. Бо хонуктарда Чадаана хоорайга барыын кожууннарның ажил-агыйларындан болгаш чурттакчы чонундан мал садып, хүлээп алып пункт ажайдары көрдүгөн.

Лизинг-биле чаа комбайннар, тараа чаштырар техникаларны садып алгаш, ажил-агыйларга бердивис. Чоокта чаа дүк кыргыыр механиктиг пунктлар садып алдывыс. Бо чылгы кыргылда кампаниязынга озалдаанывыс ол, ынчалза-даа чамдык ажил-агыйлар келир чылын бо агрегаттары алгаш, чаа техниканың дузазы-биле хой, өшкүзүн кыргып эге-

лээр. Инвестиция программасы-биле садып алган ажилчын арыларлыг 100 ары өөн Чөөн-Хемчик; Би-Хем, Танды болгаш Каа-Хем кожууннар тус-тузунда 25-25 кылдыр бүгү артык кезектери-биле халас үледивис.

Хымыс бүдүрүлгезин шуудадыры-биле бо чылын элээн ажилдарны кылган. Тес-Хем, Би-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарда хымыс фермалары бо хүннерде ажилдап турар. Оларның эрткен айларда бүдүргени 3 муң 500 кг хымызын ол-ла кожууннарның девискээрлеринге сайгарган.

Боттанган төлевилелдерни ам-даа санап, чугаалап болур.

— Николай Бугалдырович, көргүзүлгениң өзүп турарыңа чүү идиг болганың?

— Мен бодаарымга, тускай эртемниглеривистиң билин республикадан дашкаар өөредилге черлеринге бедидип турарывыста. Бо чылын Красноярск хоорайның көдээ ажил-агый ажилдакчыларының билиг бедидер институтунга бөлүк агрономнар болгаш зоотехниктер курстарны эрткен, а оларга шак мындыг өөредилгени сөөлгү 10 чылда организаставан турган болгай. Бистиң дилээвсиз-биле Тываның Көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту база яамының өөредилге төвү семинар-чөвүлел хуралдарны эрттирип турар. Боттарывыс күжүвүс-биле каш-даа семинарларны эрттирген бис.

Курстарның, семинарларның кол сорулгалы — көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң рынок харылзааларының үезинде ажилдаары, оларны эргелеп-башкарары. Бо талазы-биле чер-черлерден тускай эртемниглеривис багай эвес билиглерни алган. Ол чорук адырның көргүзүлгениң өзүлдөзүгө база идиг болган деп билер мен.

Эрткен чылын Бай-Тайга кожуунга ногаажылар семинары эрттирген бис. Бо чылын аңаа чоруурумга, ооң түннелдери кес-

кү-дүр. Картофель болгаш ногаа аймаан өстүрүп турарларның саны бо чылын көвүдээн болду.

Бо чайын мал ажил-агыйлыг черлериниң удурткучуларының дилээ-биле Шагаан-Арыг хоорайга уксаалыг малдарның 2-ги республика делгелге-ярмарказын эрттирдивис. Чадаана хоорайга 2003 чылда бир дугаар эрткен делгелге-ярмаркага бодаарга, Улуг-Хемге киришкен кожууннарның саны хей — 14 четкен.

— Делгелге-ярмаркаларны эрттирип турарының сорулгалы чүл?

— Ооң сорулгалы хей. Чижээ-лээрге, мал эдержилгезин алылы. Ажил-агыйлар боттарының бүдүрүкчү кошкарларын, хуналарын аразында солчуп, коданнарынга чаа ханны берзин дээш оңу организастаан. Делгелге үезинде арга-дуржулга солчулганы база чоруп турган. Бо улуг ажилдык соонда эрттирген “төгерик столга” делгелге-ярмаркага киржип келген кожууннарның делегацияларының удурткучулары бо катап эгелээшкинни кончуг чүүлдүгүнүп деткээнер. Оларның анаа кириген саналоналдарын өөренип көөр болгаш чөптүг чемелээшкиннерин келир чылын эдип алып дээш ажилдаар бис.

Малдың уксаажыдылганын сөөлгү чылдарда сула салыпкан турган болгаш, ында четпестер хей. Ылаңгыя бедик продуктулуг малдарны өстүрүп тарадырының ажилдарын күштелдирер үе келген. Яамы ол чүүлдерни шиитпирлээри-биле шыңгыы ажилдап эгелээн.

Бо чылдың июнь айда Чита хоорайга Сибирь болгаш Ыраккы чөөн чүк девискээрлериниң субъектилериниң хой болгаш өшкү ажилдыг ажил-агыйларның аразында делгелге-ярмарка эрткен. Аңаа Улуг-Хемниң “Эйлиг-Хем” КУБ болгаш Мөңгүн-Тайганың “Малчын” МУБ бисти өөрткен. Оларның Читага аппарып кириштирген өшкү биле хою

бирги черни ап, делгелге-ярмарканың алдын медальдарын чаалап алган. Бо чижек адааным ийи улуг девискээрде бистиң шээр малдарывыс эң эки деп чүвени көргүзүп турары ол.

Юбилейлерлиг чылда республиканың мал ажилдыгыларының, ногаа болгаш үнүш өстүрүкчүлериң аразында мөөрейлерни чарлаан бис. Чүглө мал ажил-агыйлыктардан безин 62 кижинде киржип турар.

100 баш төрүүр хой, өшкүдөн 130 чаш төл алган малчыннарывыс хей. Олардан аңгыда 100-тен 140-150 хураган, анай алганнар база бар. Яамы мурнакчы малчыннарывысты, сарлыкчыларывысты, ивижилеривисти, саанчыларывысты болгаш чылгычыларывысты юбилейлерде демдеглээр дээш шаавыс-биле ажилдадывыс. 33 кижини федералдыг яамының шааналдарынче, 64 мурнакчылары республиканың орден-медальдары болгаш Хүндүлел бижиктери-биле шааннаар кылдыр комиссияже кириген. Элээн каш кижиге алдарлыг ажилдакчы деп хүндүлүг аттарны тывысқан.

Көдээ ажил-агый яамызы улуг кичээнге үнүш өстүрер ажилче база угландырып турар. Кожууннарда кагдынган элээн каш суггарылга системаларын катап септеп, ажылгалга кирип эгелээниниң түннелинде, тараа-быдааның болгаш ногаа аймааның дүжүдү бо чылын көзүлдүр-лө өскөн. Сөөлгү 5 чыл иштинде ажил-агыйлар 1 га черден ортумаа-биле 5,4 центнер тараа ажаап ап турган болза, бо чылгы чижек санаашкын 15 центнер. Би-Хемниң тараажылары бир гектардан 18 центнер көктарааны бо чылын ажаап алган. Олар кызыл-тасты бөгүн ажаап доозуп турар, тускай эртемниглериниң чижек санаашкыннары-биле бо культураның дүжүдү бир гектардан 16-18 центнер чеде бээр. Чамдык черлерде тарааның дүжүдү гектарда 20 центнер чедип

турар. Ынчангаш кожууннарда кагдынган суггарылга системаларын ажылгалга кирип угландырышкыныг ажилдарны уламчылаар бис.

Каа-Хем кожууннуң суггаттыг шөлдерин улгаттырары-биле оларга шимчеп чоруур 3 суггарылга станциязын бо чылын садып бердивис.

Чазак 2010 чылга чедир суггаттыг шөлдерни 80 муң га чедирер сорулгалыг. Ынчан республиканы тараа-биле хандырып турар апаар бис. Бөгүн бистиң тараага хереглеливис 60 муң тонна. Бо чылын 30 муң тонна тарааны ажаап алып ужурлуг бис. Ол эрткен чылдарның көргүзүлгелеринден хей болуп турар.

— 2010 чылга чедир 80 муң га суггаттыг шөлдерни ажылгап эгелээри болдунар бе?

— Ону боттандырар дээш кызып ажилдаар бис. 1953 чылда Тыва автономнуг обласка 112 муң га суггаттыг шөл турган-дыр. Бөгүн ол үеде хөйү-биле ажылгап турган, ынчалза-даа чоорту кагдынган арат бугаларын катап ажылгап эгелээри негеттинип келген. Бо талазы-биле Улуг-Хемниң арысканчылары мени өөртү. Олар эрги бугаларны катап аштап каскаш, тарылга шөлдерин суггарып турарлар. Ынчангаш 2010 чылга чедир суггаттыг черлериниң хемчээлин 80 муң га чедирери — боттанып болур сорулга-дыр. Бис тарылга шөлдери черлерден болдунар шаа-биле хей дүжүттү алып дээш ажилдаар ужурлуг бис.

Сайыт-биле чугаамны доозуп турумда, Николай Бугалдырович солун арнын дамчыштыр республиканың агроулетпүр комплекзиниң ажилдакчыларына юбилейлер болгаш Наадым-биле байыр чедирди. “Шын” солунуң редакциязы база ооң байыр чедириниңинге каттыжып тур. Юрий КӨК-ООЛ.

Найысылалга байырларга бүдүүндө

Тыванын хүндүлүг аалчылары

ИИИ ДАКНЫР ӨӨРЧУЖУ

Каа-Хем кудумчунда 60 аал чурттаар бажың ажыглалга кирген

Байырларга бүдүүзү — сентябрь 8-тиң хүнү, Кызыл хоорайның чамдык чурттаачыларыңа ийи дакпыр байырлар болган.

Чүгөлдээрге ол хүн Кызыл хоорайда Каа-Хем кудумчунда 60 аал чурттаар чаа бажыңның ажыдышыкы болган. Ажыдышыкын мурнунда-ла чаа бажыңның мурнунга дыка хей кижилер чыгып келген. Олар-

артизи Клара Оюновна Дончи-оол база чаа квартира алыры-биле манап турган.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак: «Тыва Республиканың Россияга каттышканының 60, Кызыл хоорайның 90 чыл болган байырларын таварыштыр 60 өг-бүлениң бажың ап турары биске хөлчөк-ла өөрүчүг-дүр» — деп чугаалааш, чаа улуг беш каат бажыңны тудуп дооскан тудуг организацияларын адап, оларның удуртукчуларының, тудугчуларның кызымак ажылын онзалап демдеглээн. Эң ылаңгыя «Хе-

ликаның алдарлыг артизи К.О. Дончи-оол чечек тудускан. Ооң соонда «Школьник» КХЭ-ниң директору Василий Николаевич Чармадов болгаш өскелер-даа сөс ап, чаа бажың алганнарга байыр чедирген. Бажың алган аныяк өг-бүлө ээлери база боттарының ээлчээнде өөрүп четтиргенин илередип, чечектерни ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.

ның хей кезии байырлар бүдүүзүндө чаа квартира алыр ааскежиктиглер болган. Хөрээн долдур орден-медаль каастаан 79 харлыг фронтучу ирей Максим Николаевич Бортников база чаа бажың алган, өөрүшкү хөрээн долган, хейнү көргөн караа чырып турган. Оон ыңай Тыва Республиканың алдарлыг артизи, делегейге ады-сураа алган цирк

рел» ААН-нин кол инженери К.Д.Ондарны эң шудургу ажылдааны дээш улус мурнунча чаалап мактаан. Тудугжу кол инженерге Тыва Респуб-

Ооржакка болгаш өскелерге-даа тывыскаан.

Чаа бажыңның кожаазын Шериг-оол Дизижинович, «Школьник» КХЭ-ниң директору В.Н.Чармадов болгаш өскелер-даа кескен. Чаа квартира алганнар болгаш аалчылар бажың-биле таньжар дээш ынаар шуужупкан.

БОРИС ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: ажыдышыкын үезинде.

Василий Балчий-оолдун тирттирген чуруктары.

Хоочуннарга автомашиналарны үлээн

Сентябрь 8-те Кызылда Арат шөлүңге Ада-чурттун Улуг дайының күржикчилеринге болгаш аңаа деңизин күш-ажылдың хоочуннарыңа «Ока» маркалыг 45 чийк автомашинаны ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызы үлээн.

Байырлар бүдүүзүндө бо өөрүчүг хүнде ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак автомашиналар ап турар хоочуннарга байыр чедирген. Ол республикага бо чылын үш дакпыр байырлар: Тываның Россияны составына эки тура-биле каттыжып киргенинден бээр 60, Кызыл хоорайның үндөзилеттинип тургустунганындан бээр 90 болгаш Тываның Россия империязының протекторатына алгандан бээр 90 чылын демдегледип эрттирип турарын чугаалааш, автомашиналар ап турар хоочуннарга кадыкшылды, узун назынын күзээн. Шериг-оол Дизижинович совет чонун Ада-чурттун Улуг дайыныңга улуг Тилелгезиниң келир чылын эртер юбилейинге чурт, ооң иштинде Тыва, белеткенип турарын база дыңнаткан.

Автомашина ап турар

хоочуннарның аразында дайын киржикчилери: Виталий Королев, Евгений Николаев, Михаил Сенкевич, аңаа деңизин хоочуннар: улустун артизи Борис Бады-Сагаан, күрүне ажылдакчызы Сергей Красный дээш, өскелер-даа бар. Олар Арат шөлүңге-ле машиналарының документилерин даргаларның холундан алганнар.

Байырлыг хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Екатерина Матвеева, күш-ажыл болгаш социал камгалал сайыды Алдын-кыс Конгар, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак олар сөс ап чүве чугаалаан.

Автомашиналар алган дайын хоочуннары Чазакка, ооң Даргазы Шериг-оол Ооржакка болгаш яамыга юбилейлер бүдүүзүндө улуг белээ дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

БИСТИҢ КОРР.

КАДЫ, БИР ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР

Россияның составына Тываның каттышканының 60 чылынын болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылынын байырлардын белеткээр база эрттирер федералдыг Оргкомитеттин хуралы сентябрь 8-те Чазак бажыңның хуралдар улуг залына болуп эрткен. РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды, федералдыг Оргкомитеттин даргазы А.В.Гордеев ону удуртуп эрттирген.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү берген. Байырларга белеткелди чогумчалыг чорударыңа улуг деткимчени, дузаны көргүскен РФ-тиң Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазына, РФ-тиң Чазаанга, яамыларга, ведомстволарга, федералдыг Оргкомитетке Тываның хей националдыг чонунун, Чазааның мурнундан улуу-биле өөрүп четтиргенин ол илереткен. Ооң ачызында бо чылдың сес айларында республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери, көдээ ажыл-агыйы, тудуг организациялары, социал адырның албан черлери көргүзүлгелерин экижиткенин, кем-херек үүлгедишкенини кызырылганын Дарга демдеглээн.

Байырлардын белеткээр болгаш эрттирер кол хемчеглерин планының күсөлдөзүндө дугайында ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В.Брокерт илеткел кылган. Федералдыг Оргкомитеттин чоруткан ажылынын түннелинде ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдөзү бурунгаарларын ол айткан. Үлетпүр продукциязын бүдүрери, республиканың бодунуң кирип алыр орулгазы, малдың баш саны, чурттакчы чонун бот-орулгазы өскөн. Байырларга белеткелди чорударыңа РФ-тиң көдээ ажыл-

агый, экономика, өөредилге, культура, иштики херектер болгаш өскө-даа яамылар улуг дузаны чедирген. Федералдыг Оргкомитеттин кежигүннери РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Л.Б. Нарусова, С.В. Пугачев, Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д. Ондар улуг ажылды кылганын илеткелчи демдеглээн.

Сенатор Л.Б.Нарусова, РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының департамент удуртукчусу Ф.И. Павлушенко болгаш өскелер-даа санал бергеш, кылдынган ажылдар-биле чергелештир кылыр чүүлдер ам-даа барын, оларны уламчылаарын чугулага көргөннер. Ол ышкаш федералдыг төп-биле харылзааны, кады ажылдажылганы улам экижидеринче, бир демниг ажылдарынче, улустарның аразында найыралды улам быжылгаарынче кичээнгейни угландырганнар.

А.В.Гордеев хуралдын түннелин үндүрүп тургаш, В.Путинниң Тывага байырлардын эрттирер дугайында Чарлының уjur-дузанынга доктаагаш, ооң канчаар күсөттингенин талазы-биле илеткелди белеткээрин дыңнаткан. Байырлар соонда ажыл-иштиң темпизин кудулатпазын, республиканың хөгжүлдөзү дээш сагыш салышыкынын улам күштөлдирерин саналдаан. Улуг ажыл-херекти кылганы дээш федералдыг

хлеб-дусту сөңнээн.

А.В.Гордеев самолет чанынга журналистерге интервью берген. Камчаткага, Сахалинге ажыл-албан кылып чоранын, орук-суур эки келгенин, сагыш-сеткилин сөргөз чугаалаан. Федералдыг Оргкомитеттин сөөлгү хуралын эрттирерин ол дыңнаткаш, ооң-биле ажылды дооспазын, федералдыг төп биле Тываның аразында тургустунган ажыл-ишти, найыралчы харылзааларны уламчылаарын дугуржурун айткан. Россияның составына Тыва улустун эки тура-биле каттышканынын алдан чылы дээрге, бүтү улустарның аразында найыралдын демдээ деп, ол онзалап демдеглээн. Россия— хей нациялыг улуг чурт, ыңчангаш ооң улустары-биле эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап тургаш, улуг чуртту чечектелдир хөгжүдөр уjurлуг бис деп түннелинде чугаалаан.

Л.Б. НАРУСОВА: «КОЛ ЧҮВЕ — БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕ»

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, федералдыг Оргкомитеттин даргазының оралакчызы Л.Б.Нарусова баштаан федералдыг Оргкомитеттин кежигүннери, Россияның яамыларының, ведомстволарының удуртукчуларының оралакчылары, Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д. Ондар болгаш өскелер-даа сентябрь 8-те Кызылда уjur чедип келген.

Республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистеринге кыска ин-

тервьюну Л.Б.Нарусова берип тургаш, республиканың экономиказын дүрген бурунгаар хөгжүдеринче кол кичээнгейни угландырган. Тываже демир-орукту кириери-биле ону тударының экономикактиг санаашкынын кылып, элээн ажылдарны кылганын чугаалаан. Президент В.Путин чуртка террористерниң таварыштырган аар качыгдалынын уржуундан манаа кээп шыдавазын, Тываже ажылчын албан кылып баар бодап турарын сенатор журналистерге дыңнаткан.

БИСТИҢ КОРР.

Л.Б. Нарусовага «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсырының дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыы

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүндө кирген улуг үлүг-хуузу дээш база Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынче бактаап киргенинден бээр 60 база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн тава-

рыштыр «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Людмила Борисовна Нарусовага тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Федералдыг Оргкомитеттин хуралы

Оргкомитеттин кежигүннере өөрүп четтиргенин ол илереткен. Хурал ооң-биле ажылын дооскан.

Ш.Д.Ооржак индирге үнүп келгеш, Оргкомитеттин үндүрген түннелдеринге чөпшээрэжип турарын айткаш, В.Путинниң Тывага байырлар эрттирер дугайында Чарлыкка ат салганы дээш А.В. Гордеевтиң Тываның көдээ ажыл-агыйын хөгжүдеринге үлүүн киригени дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Хей чылдарда кады ажылдажылгазы болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүндө хууда кириген улуг үлүг-хуузу дээш РФ-тиң көдээ ажыл-агый сайыды А.В.Гордеевти Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаан. Бедик шаңналды Ш.Д.Ооржак тывыскаан.

Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгалар дээш» деп медалын РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының департамент удуртукчусу Ф.И.Павлушенкога тывыскаан.

А.В.Гордеев Тыва Республиканың дээди шаңналын тывысканы дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, бистер кезээде кады бис, чүнү-даа кылып шыдаар арга-шинек бисте бар деп сөстөрүн чугаалаан.

Ооң соонда А.В. Гордеев парлалга конференциязын эрттиргеш, журналистерниң хей санныг айтырыларыңа долу, билдингир харыыларын берген.

ТААН-ООЛ ХЕРТЕК.

ТЫВА — ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ОРУУНДА

Акы-дуңмалышкы найыралдың ачызында

Тыва Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60, Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылын Россия деңнелдиг байырлал кылдыр демдегеп эрттирер дугайында РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң ат салган Чарлы бистиң республиканың чурттакчы чонунга өөрүшкүнүң болгаш чоргааралдың бадыткалы болган. Эрткен үевисче хая көрнүп көөрге, Тываның хөгжүлдизинге болгаш чаартылгазының салым-чолунга улуг Россияның чедирген ачы-дузазын чүнүң-биле-даа деңнеп шыдавас бис.

Кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына каттыжып кирип турда, өске национал республикалардан болгаш областтардан Тыва экономика болгаш культура талазы-биле дыка хожудаңгай турган. Россияның улустарының акы-дуңмалышкы өгбүлезинге тыва улустуң киргени, Россияның өске улустары-биле бир дөмей национал болгаш политиктиг дең эргени хандырган. Тываның экономикасында, культурада болгаш кижилерниң материалдыг амыдыралында хожудаашкынарны эң кыска хуусаада чайладыры-биле бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери-биле хандырткан муң-муң совет специалистер улус

ажыл-агыйының бүгү адырынга хаара туттунган турган. Оларның маадырлыг күш-ажылы кончуг кыска хуусаада көшкүн мал ажилдыг Тываны сайзыраңгай ажил-агыйлыг, индустриалдыг республика кылдыр тургускан.

Россияның область, крайларының ачы-дузазы-биле республиканың үлетпүрү кыска үениң иштинде шапкын хөгжүлдени алган. "Тыва-даг-дүгү", "Тыва кобалыт" комбинаттары ажылгалга кирип, тудуг, транспорт, амыдырал хандырылган бүдүрүлгелери долу күчүзү-биле ажилдап, республика Сибирьниң чаңгыс аай энергия системазынга коштунган болгаш Саян долгандырының чаа автомобиль оруу ажылгалга кирип, чурттакчы чоннуң хей-аады көдүрлүп, Россияның өске девискээрлеринден чыдып кагбайн, хөгжүлдениң оруунче кирген.

Экономиктиг кризистин берге чылдары бүгү Россияның деңнелинде болуп эрткен-даа болза, республиканың социал-экономика тиг хөгжүлдизи чаңгыс черге туруп албаан, ол амгы экономиктиг реформаның негелдезинге дүүштүр Россияның Чазааның деткимчези-биле бурунгаар хөгжүлдениң оруунда чоруп орат. Республиканың үлетпүр, тудуг, орук, транспорт бүдүрүлгелери рынок экономиказынга дүүштүр ажилдап эгелээн

болгаш ооң-биле чергелештир чаа хуу бүдүрүлгелер, эштежилгелер, кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер тургустунуп, ажилчын олуттарны немей тургузуп, чурттакчы чоннуң социал амыдыралына деткимчени көргүзүп, турум ажилдап турар аларган.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң бүдүрген барааннары чүгле Тывага эвес, Сибирьниң, Россияның делгелгелеринге киржип, хереглекчилерниң көскү үнелелин ап турар апарган. Бо чылын "Россияның девискээрлери-2004" деп 9-ку Бүгү-россияның делгелге-ярмарказына "Саян-Алко" ААН-ниң, "Кызылдың дааранылга фабриказы", ателье "Довурзак", "Бодарал" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелериниң, "Тыва-Текс" КХЭ-ниң бүдүрген барааныг продукциялары тергиин деп үнелелди ап, делгелге-ярмарканың дээди шаңналынга төлептиг болганнар.

Сөөлгү чылдарда республикада тудуг ажилдары шапкын

тудуунче Россияның Чазаа улуг кичээнгейни салып турар. Сөөлгү он чылда күчүлүг Улуг-Хемни кежилдир ийи улуг көвүрүгнү, эрги көвүрүгнү чаартып септеп кылган. Тываның эң ырак кожууннары Мөңгүн-Тайгаже автоорук кылдынган, Тожуже дорттап аргыжарының автооруун кылып турар. Федералдыг автоорукту харыылаар "М-54 "Енисей" автоорук эргелели тургустунган. Республиканың чурттакчы чонунуң аргыжылгазынга таарымчалыг болуру-биле чүс-чүс километр автооруктарны чаартып, он ажыг көвүрүглерни немей туткан.

Рынок экономиказынга дүүштүр пассажирлер аргыштырылган чында чаа чүүлдер чедип алдынган. "Кызылдың ПАБ" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде чүс ажыг автобустар кожууннар, хоорайлар аразында, Кызыл хоорайның иштинде пассажирлерни аргыштырып чоруп турар. Сайгарлыкчыларның хөй санныг автобустары, чиик машиналары пасса-

жирлерниң аргыжылгазынга ачы-дузазын чедирип турар. Чедери берге, эң ырак Тожу, Тере-Хөл кожууннарже пассажирлер аргыштырылганга агаар транспортун ажылгалга турар.

Республиканың радиокоммуникациязы болгаш телевидение системазының спутник база компьютер харылзааның дамчыштыр оперативтиг информация алырының чаа технологиязы шынгадып алдынган. Ол талазы-биле "Тывахарылзааинформ" ААН амгы үениң электроннуг техниказы-биле чепсегленген. Интернет харылзаазы чүгле республика иштинге эвес, Россияның өске улуг хоорайлары, даштыкы чурттар-биле чоннуң дорт харылзааны хандыраар улуг албан чери болу берген. Бөгүнде харылзаа

бизнестен эгелээш, оюн-тоглаага чедир кижиниң ажил-чорудулгазының бүгү-ле талазында сиңигип кирген. Тываның эң ырак кожууннары Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннар-биле спутник таварыштыр харылзааны тургускан.

Рынок экономиказынга дүүштүр бизнес бистиң амыдыралы-выстың тудуш кезээ апарган. Республиканың социал-экономика тиг айтырыгларын шиитпирлээринге биче бизнестин ажил-чорудулгазы улуг рольду ойнап турар болгаш чижилгелиг рынокка продукцияның сайгарлырын боттандыраар база оларның аргадуржулгалыг непередир, биче бүдүрүлгелерниң ажылын идепкейжидер ажил чоруп турар. Экономиктиг реформаның кол угланышкынын каттыштырырынга болгаш республиканың чурттакчы чонунуң социал айтырыгларын турум шиитпирлээринге кол күш болуп бар чыдар.

Сөөлгү чылдарда республикада биче бизнестин ажил-чорудулгазынга багай эвес көргүзүлгелерни, ачы-дуза адырынга: парикмахерская салону "Эрес" (Ч.Б.Донгак), "Атой" КХЭ (Ч.Д.Дамбаа), бүдүрүлгелерге: "Аш-чем комбинат" КХЭ (Л.Н.Шаповалова), "Артыш" КХЭ (А.К.Шивит-оол), "Ресторан Кызыл" (Н.К.Куулар) болгаш өскелер-даа идепкейлиг ажилдап, чоннуң хүндүткелин, бүзүрелин чаалап алган.

Экономиктиг реформаның негелдезинге дүүштүр бүдүрүлгелерни удуртурун, рынок экономиказының кол угланышкынынга даянып алгаш, ону амыдыралдың бөгүнгү негелдезинге хамаарыштыр чорудар талазы-биле аргадуржулгалыг, билиг-мергежили бедик кадрлар республикада көвүдеп орат. Оларга республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы Х.Д.Монгуш, "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Д.Ч.Ондар, "Кызылдың дааранылга фабриказы" ККБ-ниң директору В.Н.Брюханова, "Тыва сувенир" ККБ-ниң директору В.В.Доржу, "Ойна" алдын тывыш артелиниң даргазы А.А.Неволин, "Кызылдың ПАБ" ККБ-ниң директору К.Ф.Никифоров болгаш өске-даа удуртукчулар ажилчын олуттарны немей тургузуп, бүдүрүп турар продукцияның шынарын экижидип тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип, чижилгелиг рынок экономиказының үезинде бүдүрүлгелерниң турум ажилдаарын хандырган.

Тыва Республика Россияның составына төөгүлүг алдан чылды кады чурттап эрттирип турар. Эрткен чүс чылдың эргилделиг 90 чылдарындан эгелээш республиканың экономиказынга болган ханы кризисте РФ-тиң Чазааның деткимчези-биле республиканың

экономиказының адырларына чаартылгалар көстүп, националдар аразында харылзаалар быжыгып, чурттакчы чоннуң социал амыдыралының деңнели көдүрлүп, кижилерниң даартагы хүнге бүзүрели быжыгып, ажил-иш, чаагай амыдырал дээш чоннуң тура-соруу, хей-аады көдүрлүп орат.

Сергей ХЕРТЕК.

Театр уран чуулу

Кызылчыларның болгаш тыва чонун чоргааралы - кайгамчык чараш өргээзи — В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры бо-ла болгай. Найысылалыктың эң-не көскү, төп шөлүндө ол куда хевин кеткен келин кыс дег, ак-көк дээрже ужугар дээн куу куш дег, чоргаар, бедик көстүп турар. Бо байыр-наадым хүннеринде ол улам чараш, чайыналыш чырып, хөй чонун кыйгырып, хуулгаазын оюн-тоглаа, ыры-шоорже чалап турар. Театрже кирип келирге-ле, сагыш-сеткил көдүрлүп, кижиниң дурт-сыны хөнүп, арын-шырайы чырый берген ышкаш болур. Ындыг болбас аргажок, театр деп тоолзуг ордунуң күчү-күжү, кижилерге берип турар энергиязы ол хире улуг.

“БАЗЫМЫВЫС ДИДИМ, ЧОРГААР”

Тыва театр тургустунган чылындан эгелээш-ле, араатарның культурлуг амьдыралының деңгелин бедидеринге канчаардаа аажок улуг рольду ойнап келген. Кайгамчык салым-чаянныг артистеривис: Виктор Көк-оол, Максим Мунзук, Каракыс Мунзук, Николай Олзей-оол, Хүргүлек Конгар, Олег Намдараа, Дмитрий Дамба-Даржаа, Владимир Монгалби, Борис Бады-Сагаан болгаш өскелердаа сценага аңгы-аңгы уттундурбас омур-хевирлерни тургусканнар. А Максим Мунзук Тывавысты, тыва театрывысты, харын-даа Россияны болгаш Совет Эвилелин бүгү делегейге алдаржыдып, Оскар шаңналының эдилекчизи “Дерсу Узала” деп кинога кол рольду ойнап каан болгай. Тыва театрының төөгүзү, эрткен оруу үстүндө ады кирген артист өгбелеривистин аттары-биле мөңгө тудуш болуп арттар.

Бо хүннерде ортума, аныяк болгаш бичи салгалдың артистери салым-чаянныг өгбелериниң ажыл-херээн уламчылап, тыва театрының ат-алдарын төлөпти-биле эдилеп чоруурлар. Ийи чүс чыгы ажилдакчылыг бо улуг коллектив культура ажилдакчыларының мурнуку одуруунда чоруп оран дизе, частырыг болбас. Тываның 60 харлаан база найысылал Кызылдың 90 харлаан юбилейлерин коллектив чедишкиннерлиг уткуп турар.

Бистиң корреспондентивис Светлана Дачын-Хөө байырлал бүдүүзүндө В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору Альберт Хомушку-биле ужурашкан, ажил-агыйжы чугааны кылган.

— Байырлалдарны бистиң театр канчы байддалда уткуп турар ирги, Альберт Кировович?

— Төлөпти-биле ажил-ишчи байдалда уткуп турар деп дидими-биле чугаалап болур. Чоокта чаа делегейниң тюрк дылдыг чоннарының Стамбул хоорайга болуп эрткен фестивалына тыва театрының коллективни эки киришкеш, келди. 2000 чылда Уфа хоорайга болуп эрткен шак-ла ыңдыг делегей фестивалына киришкеш, бистиң театр Гранпри шаңналын чаалап алган. Ол улуг тиелелгеден эгелээш, тыва театрының ат-алдары, хүндүткели бедээн деп болур, чалалгалар олбо чүктерден удаа-дараа кээп турар апарган. Чалап турары дээрже-ле, биске сонуургалдың улуунуң болгаш артистеривистин, режиссерларывыстың мергелиниң бединиң бадыткалы

ышкажыл.

Келир чылын Казань хоорайның 1000 харлаанынга тураскаадып эрттирер делегей чергелиг театрларның “Науруз” фестивалында чалалганы алдывыс. Тыва эки турачыларның хосташканы акы-дунмалышкы хоорай Ровноже 2005 чылда баар чалалганы алдывыс. Келир чылын Улуг Тиелелгениң 60 чылы, ыңчангаш кол режиссерувус Алексей Караолович анаа уткуштур чогаадыкчы ажилды белеткеп эгелей берген.

— Чаа театр сезонунда көрүкчүлери театр чүнү-биле өөртүрүл?

— Тыва Чазактың чагы-биле чаа шиини белеткээн. В. Шекспирниң делегей чергелиг классиказы “Лир хаанның” премьерказы-биле 69 дугаар театр сезонунуң ажыдышыкы эгелээр. Сибирь регионунда мындыг делегей чергелиг классиканы сценага тургузуптар театр ховар болдур ийи. Тыва театр бодунуң дидими, бодунга бүзүрелдин бо чаа ажилы-биле база катап бадыткап турары бо. Өске-даа шиилеривис хөй. Театр долу күжү-биле ажилдап турар. Репертуарывыс арбын.

— Көрүкчүлери, аалчыларны хүлээп алырынга белеткелиңер кайы хирел?

— Эвээш үениң дургузунда Тыва Чазактың болгаш ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының деткимчези-биле улуг септелге ажылы кылдынган. 1977 чылдан бээр мындыг септелге болуп көрбээн театр-дыр. Ынчангаш чүгле юбилейлер дээш эвес, а Тываның болгаш найысылал Кызылдың “арны” бөлүр театр чогуур деңгелге турар ужурул дээш бо ажилды эгелээр. Келир чылын театрының бодунуң юбилейи — 70 дугаар сезон ажыттынар болгай, ыңчангаш анаа белеткел ажылын амдан эгелээнивис бо. Театрының даштыкы болгаш иштики септелге ажилдарын ак сеткилди-биле кылган “Тыва тудуг” (А.М.Кыргыз), “Сайдаш” (Ш.К.Кара-Сал, А.К.Хомушку), “Шолбан-Ай” (А.Л.Кара-Сал) кызыгаарлаттынган харысалга ниитилелдеринге чонум мурнундан өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен.

Чогум театрының даштында ыяштан кылган конструкцияларны келир чылын чаартырын планнап тур бис. Тускай реставраторлар ону кылып апаар.

ТР-ниң культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдының хүлээлгезин

күүседип турар Е.В.Кара-Сал бистиң театрже дыка улуг кичээнгейни салып турары өөрүнчү. Келир чылын гастрольдаарынга, шии салырынга, коммунал ачы-дузага, электроэнергияга чарыгдалдарны — бо шупту статьяларны бюджетке аңгылаарын азаан. Дилээвис-биле 340 муң рубльге үн улгатыр апаратураларны, 160 муңга синхроннот очулга дыннаарынга ажыглаар дериг-херекселдерни база 22 микрофонну садып берген. РФ-тин Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.Ондарның дузазы-биле компьютер-биле ажилдаар чырык каастангазы кылып апаратураларга база чедишкис. Көрүкчүлөр сактыр боор, “Пекин” ресторан театр бажынынга турду чоп, ону суд дамчыштыр четчип тургаш, бодувусче эгидип алдывыс, ол ресторан ам чоң, ында хүндүлүг аалчылар хүлээп алып тускай чер кылып каан. Эки талаже өскерилгелер бар, ыңчангаш чоңушту театрже хүннүн-не, кезээниң-не кээп турарынче чалаар-дыр мен.

— Тыва театрының тургустунганындан бээр чедишкискинерни чугаалажыр болзувусса, ол оранчок хөй болгай. А эрткен он чылды алып болзувусса, өзүлде кандыг деп бодаар силер, Альберт Кировович?

— Чүгле он чылды безин алырга, шынап-ла, чедишкискинер эвээш эвес-тир. Ынчан тыва театрының салгал аайы-биле хеймерлери турдувус, бистер аан, гнесинчилер. Бистиң соовуста безин Санкт-Петербургтуң театр академиязын ийи бөлүк доозуп келди. Бо он чылда ТР-ниң алдарлыг, Тываның Улустуң, РФ-тиң алдарлыг артизи бедик аттарны Алексей Кара-олович Ооржак чедип алган. Александр Салчак биле Солун-оол Людуп Тываның Улустуң артистери апаргылаан. Алдарлыг ат четкен артистер база арбын: Галина Мунзук, Эзир-оол Монгуш, Серпаа Монгуш, Эльвира Докулак, Стас Ириль, Эдуард Ондар. Ол-ла үениң иштинде Тываның Күрүне шаңналын алганнар бар. Оларның аразында мен база бар мен. “Культурага чедишкискинери дээш” деп россияжи хөрөк демдээ-биле Дадар Барындама биле Каң-оол Тагаланов, Республика Ордени-биле Анна Ширин-оол — олар шаңнаткан.

— Байырлал-биле, чогаадыкчы чедишкискинериңер-биле! Моон сонгаар-даа тиелелгелериңер хөй болзун!

Фото-чуруктар — Тываның төөгүзү

РОССИЯГА ТЫВАНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН ХҮНДЕ

Тыва Арат Республиканың арат чонунуң ССРЭ-ге эки турабиле каттыжар дугайында изиг күзелдин илереткен Декларацияны ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязынга бир үн-биле хүлээп алган. Ол чугула документини совет Чазакка чеди-

ССРЭ-ниң составынга Тыва Арат Республиканы хүлээп алып дугайында айтырыгны анаа чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди С.К.Тока кылгаш, Декларацияның сөзүгүлелин М.И.Калининге хүлээдип берген.

рер, ук айтырыгны шийтирилээринге киржири-биле ТАРН ТК-ның Чингине секретары С.К.Тока (даргазы), ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы А.М.Чымба, Чөөн-Хемчик кожунунуң Баян-Тала сумузунуң даргазы О.Ч.Лопсанчап составтыг делегацияны бадылаан. Делегация кежигүннери 1944 чылдың сентябрь 13-те Москвага чеде берген.

Бүгү-эвилелдин Коммунист (большевиктер) партиязының Политбюрозу ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң автономнуг облазы эргелиг кылдыр хүлээп алып дугайында доктаалды хүлээп алган. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының чарлыктарының төлөвилелдерин бадылаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң М.И.Калинин даргалаан хуралы 1944 чылдың октябрь 11-де болуп эрткен.

М.И.Калинин болгаш Президиум кежигүннери хуралга чүве чугаалааш, Тываның арат чонунуң күзүн күзелин, дилээн хандыраарын саналдааннар. Ынчангаш ССРЭ-ниң составынга Тываны хүлээп алып дугайында шийтирени Президиум кежигүннери бир үн-биле хүлээп алган. Хурал доозулган соонда, М.И.Калинин болгаш Президиум кежигүннери ССРЭ-ниң составынга Тываны хүлээп алган бо төөгүлүг болушкун-биле холбаштыр Тываның төлээлеринге изиг байыры чедирип, моон сонгаар чурттуң социал экономиказын хөгжүдөр, улустарның найыралын быжыглаар, кады ажилдажылганы сайзырадыр херекче чедишкискинерлиг болурун күзөөннер. Оон соонда Михаил Иванович Калинин баштаан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиум кежигүннери болгаш Тываның төлээлери тураскаал кылып чурукка тырттырганнар.

(Фото-чуруктары Алдан-Маадыр аттыг музейниң фондузундан В.Балчий-оол хоолгалап тырттырган).

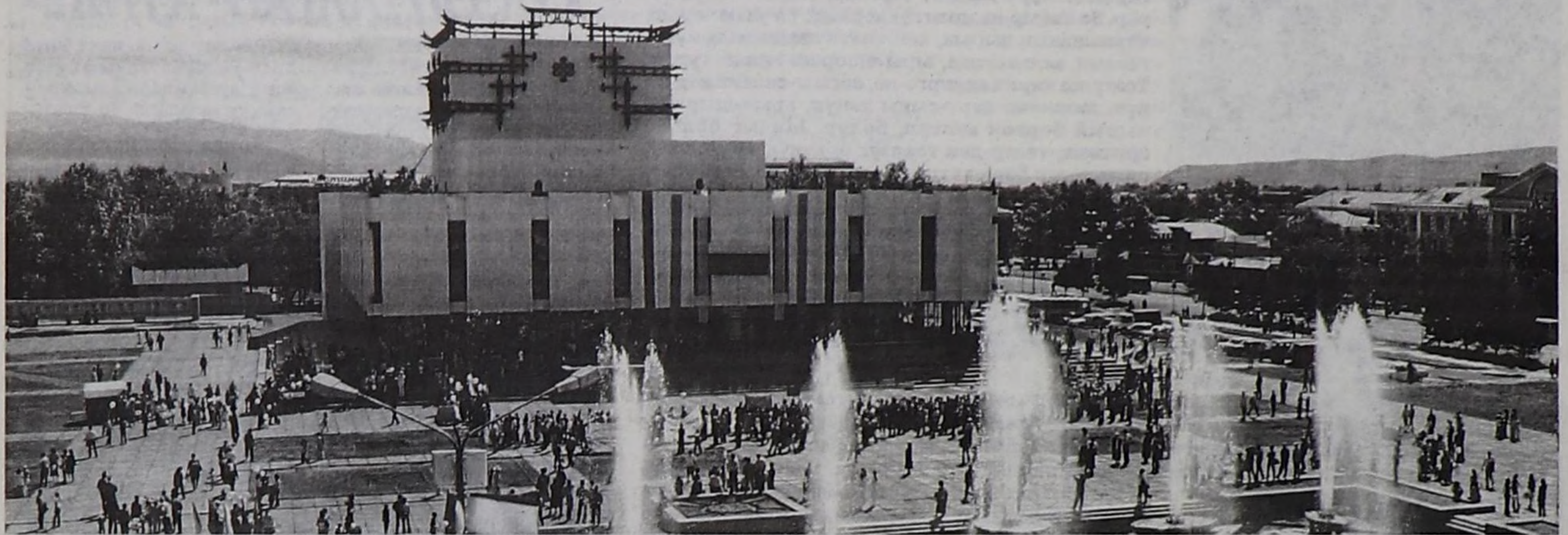
СПОРТ СПОРТ СПОРТ ШЕРИГЖИТКЕН ОЮН

Сентябрь 3-6 хүннеринде уругларның чайгы “Юность” лагериниң баазына республиканың школаларының 11-ги классчыларының аразына “Зарница” деп шеригжиткен спортчу оюн болуп эрткен.

Бо оюн 15 чыл үзүктелишкис соонда, республика чергелиг бир дугаар эртип турар. Аңаа Кызыл хоорайдан болгаш кожуннардан 3 уруг, 6 оолдан тургустунган 14

команда киришкен. Дөрт хүн дургузунда ниити күш-дамырның шериг белеткелдин хынаан шылгалданың түннелинде, бирги черни Кызылдың 1 дугаар школының өөреникчилери чаалап ал, “Океан” лагеринге дыштаныр путевкалар-биле шаңнатканнар. Ийги черни Туранның 1 дугаар школының команди, үшкүзүн Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксының 2 дугаар школындан оолдар, кыстар ээлээр. Бистиң корр.

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ БУРУНГААР БАЗЫМЫ

Тываның Россия Федерациязының составына эки тура-биле бактаап киргенинден бээр 60 чыл ою найысылал Кызылдың үндезилеттингенинден бээр 90 чыл ою-биле чергелештир эртер. Хоорайның юбилейлерге белеткелениң дугайында чугаалап бээрин Кызылдың мэри Д.К. Донгактан биледивис.

— Дмитрий Калчанович, юбилей дээрге чүгле байырлал база эвес, а кылган ажылдарның түннелдери болгай. Республиканың найысылалы бодунуң 90 чылдаанынга кайы хире белеткенген ирги?

— Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринге 90 чыл бурунгаар каш бажындан тургустунган сууржугаш бөгүн республиканың бүдүрүлгө, культура, эртем, транспорт талазы-биле административтиг төвү апарган. Тыва Республиканың Чазаа болгаш Парламентизи Кызылда турар, республиканың Тугун база Кызылга көдүргөн, бир-ле дугаар республиканың Ыдыктыг ырын Кызылга ырлаан, республиканың Үндезин Хоойлузун база аңаа хүлээп алган.

Амгы үеде найысылалда Тываның чонунуң үштүң бири азы 100 муң хире кижичи чурттап, ажылдап турар. Республикада бүгү-ле бүрүткеттинген бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның 43 хуузу, экономика адырларында хаара туттунган ажылчын чонунуң 45 хуузу — олар шупту Кызылда. Ында Тываның бүгү барааннарының 68 хуузун бүдүрүп турар. Тыва эртемниң болгаш дээди өөрөдөлгөниң, культураның кол, чугула черлери база Кызылда.

Кызылдың экономиказының сөөлгү беш чыл дургузунда көргүзүлгө элээн бедээн. Бүдүрүлгө продукциязының хемчээли ол үе иштинде 390 миллиондан 1162 млн. рубль четкен. 2003 чылда улуг болгаш ортумак хемчээлдиг бүдүрүлгелерде ортумак шалың 2002 чылга бодаарга, 24 хуу улгаткан. Боттук шалың акшазы 7 хуу өскөн. Хоорайда 24 муң хуу автотранспорт бүрүткеттинген азы 100 кижиниң 30-и хуу машиналыг болуп турары ол. Новосибирскиде чүстүң чүгле он бири хуу транспорттук.

Бо чедишкениниң долузу-биле хоорай чагырганының ажылы-дыр дээр болза, арай шын эвес болур. Тываның Чазаа найысылалга үргүлчү дузаны кадып, деткимчени берип турар.

Кызылдың бюджетиниң орулгалыг кезээниң чартыгы үстүкү чадаларда бюджеттерден кээп турар акша-төгөриктерден тургустунган. Ынчангаш хуу орулганың деңгелини бедидери хоорайның социал-экономика сайзыралының база бир кол сорулгаларының бирээзи болур, ону күүседире-биле найысылалдың чагырга чери бүгү ажылдарны чорудуп турар.

— Байырлал бетинде аштанып-арыглангышкыны чорудары чаңыл апарган. Бо талазы-биле хоорайда чүү кылдынганы?

— Келген аалчылар бир-ле дугаарында хоорайның кудумчуларының болгаш оруктарының байдалын көөр. Оларның арыг-силлинден база чурумундан Кызылдың болгаш оң чурттакчыларының социал деңгели көстүп кээр. Моон мурнунда ажылдап турган администрация чорурда хоорайның чурттакчыларына хөй-ле бок-күзүрүмүг черлер, бузук тротуарлар, эрги болгаш берге байдалда бажынар арттырып каан, амгы чагырга чери дыка хөй күштү болгаш үени ындыг четпестерни узуткаарынче угландырып турар. Байырлалдарга белеткелди массалыг суботниктер эрттирери-биле эгелээн, оларга кудумчуларның, шөлдерниң, херимнерниң, бажынарның, подвалдарның база уруглар ойнаар шөлдерниң ашталгазын чоруткан. Хуу сайгарлыкчыларның идепкейлиг деткимчези-биле хоорайның төвүнде тротуарларның асфальтылыг шывын боттук бүдүргени мозаиктиг брусчатка-биле солаан. Элээн хөй бажынарның баарын септээн, оларның көвей кези чаа эстетиктиг шынарлыг. Кызылчыларның күженишкенини-биле хоорайның омур-хевири ескерлип турар: чаа бажынар туттунган, хөй черлерде клумбаларны болгаш ыяштарны олурткан. Чалаткан аалчыларны хүлээп алыр гостиницалар септеттинген.

Байырлал бүдүзүндө ка-выргал аразында кышка болгаш

чаа өөрөдөлгө чылынга белеткел айтырыгларын база утпаан бис. Ол темалар байырлалдарга хамаарышпас-даа болза, хоорайның чурттакчы бүрүзүнге дыка чугула айтырыглар-дыр.

— Найысылалдың моон-даа сонгааргы сайзыралының кол-кол углангышкынына чүнү хамаарыштырып болур силер, Дмитрий Калчанович?

— Эң-не чугулаларынга экономика өзүлдениң темпизин шапкынчыларын, Россияның Президентизи В.В. Путинниң чугаалааны дег, хөгжүлдениң иштики курлавырларын ажыглап тургаш, девискээрниң каттышкан продуктузун 2010 чылга чедир ийи катап көвүдөдирин база ол ышкы чурттакчы чонунуң ады-түрөмүк байдалының деңгелини экижидерин хамаарыштырып болур. Ол сорулгаларны чедип алырда, бүдүрүлгө барааннарын үндүрерин улгаттырар, тудуг, садыглажылга болгаш ачы-хандырылга адырын сайзырадыр херек. Тыва Республиканың Чазаа-биле 2004-2006 чылдарда биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының Программаның ажылдап кылган бис, чоокку үеде биче сайгарлыкчы чорукту деткириниң хоорай фондузун тургузары көрдүнгөн. Удавас муниципалдыг автопарктың чаартылгазын кылыр, тудуг материалдарының бүдүрүлгениң хемчээлин улгаттырар, ачы-хандырылганың шынарын бедидер болгаш оң хемчээлин

улгаттырар бис.

Хоорай бюджетиниң орулгаларының улуг кезин хуу кижилерниң орулга дээш үндүрүү ээлеп турар, ынчангаш бүгү күженишкенини үндүрүг чыылдазын чиигедип, үндүрүг төлекчилериниң орулгаларын шын бүрүткээринче угландырар. Муниципалдыг черни болгаш өңчү-хөрөңгини арендага азы аукционнуң негелделеринге дүүштүр бээрин колдап эгелээр.

Стратегтиг планда хоорайның чурттакчыларының кадыгын экижидери, найысылалды демографтыг байдалды чогуур денелге турумчулары, аныяк-өскөнниң чогаадыкчы болгаш үре-түннелдиг ажылдап, чурттаарына таарымчалыг, оон иштинде айыыл чок байдалдарны тургузары көрдүнгөн.

Тудуг акшаландырышыкынынга херек немелде акша-хөрөңгини хаара тыртар дие, чээли, хуу инвестиция, федералдыг тускай сорулгалыг программаларны ажыглаар, ол ышкы улуг бүдүрүлгө бөлүктөрүн инвесторлар кылдыр хаара тыртар апаар. Амгы үеде Новосибирск хоорайда “АМПСити” КХН-ниң ажылдап кылганы “Кызыл хоорайга 1393 чурттакчыга санап каан “Ангарский” коттедж сууру” деп архитектура-эскизтиг төлевилелди сайгарып көрүп турар бис. Телевилелде графикти материалдар, чингине планыңгы схемазы, аксонометрия, ниити чери 123 дөрбелчин метрден 300 дөрбелчин метр чедип турар 6 чуртталга бажынарның төлевилелдери кирип турар. 220 бажының ортузунда төп зона бар, аңаа социал-культурлуг учур-дузалыг бажынар, спортчу шөлдер, кафелер болгаш садыглар турар.

Оң-биле чергелештир найысылалдың скверлериниң, долгандырыг оруктар ортузунуң, кудумчуларның ногаанчыдарына хамаарышкан төлевилелдери чагаан бис. Оларның 14-үн “Сибириниң ландшафтылыг төвү” КХН күүсеткен, оларны амыдырал кырынга боттандыраары арткан.

Сөөлгү чылдарда Россияның Москва, Новосибирск, Томск, Абакан дээн чижектиг хоорай-

лар-биле база Моол, Кыдат-биле экономика, эртем-культурлуг болгаш ажыл-албан харылзаалар шапкын сайзырап эгелээн. Олар чүгле Тыва Республиканың найысылалы Кызылдың база эвес, а бүдүн Тываның чечектелип хөгжүүрүнге улуг салдарлыг болур дээрзи чугаажок.

Ниитизи-биле алгаш көөрге, ам-даа кылыр, тудар, тургузар ажылдар эмгежок-тур ийин. Маана кызылчылар боттарының үлүг-хуузун кириер дээрзинге идегел улуг.

— Найысылалыкта ам безин хөй саныг аалчылар моорлап келдилер. Кызылчылар оларны чүнүң-биле өөртүр ирги?

— Бисте сонургап баар черлер-ле хөй! Эне-Сайның эгезинде ортулукта боду бүткен парк — дыштанырынга дыка тааржыр чер-дир. Азия төвүнүң тураскаалының чанынга чурукка тырттырып алыры — аалчы бүрүзүнүң күзели. “Кундустук”, “Тос-Булак” аржааннарының эм шынарлыг суун ижип, тыва национал хурешти бодунуң карактары-биле көрүп, мөгелерниң девигамын, аът чарыжын, ча адыкчыларының мөөрейин сонургап, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге чедип, оң Тываның төөгүзү болгаш чериниң онзагайларын көргүскөн солун болгаш байлак экспонаттары-биле таныжар. Оон аңгыда Улуг-Хем кыдыгына селгүүстөп, бистин биче сеткилдиг чонувус-биле хөөрежип-чугаалажып болур — ол бүгү Тываның найысылалының дугайында уттундурбас сактышкынарны артырып каар дээрзинге бүзүрээр мен.

Ылаңгы бо хуннерде бистин хоорайывыс каас-шиник кирген: кино болгаш хөгжүм-шии театрлары, тудуу доостур чедип турар чаа музей, стадион, сарыг болгаш православ шажын хүрээлери болгаш административтиг ажыл-албан черлери чаа омур-хевириг апарып, кызылчыларны болгаш найысылалдың аалчыларын өөртүп турар.

Россия чергелиг эртип турар бо байырлалдарда Кызыл бодунуң аалчыларын кезээде дег эвилең-ээлдек, чылыг-чымчак уткуп алыр.

Салим МОНГУШ
чугаалашкан.

ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ — ХООРАЙНЫҢ "АРНЫ"

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай — төөгүлүг чер. Ооң дугайында хөй-ле солун чүүлдерни чугаалап болур. Ол 1914 чылда тургустунган. 1938 чылда ол 5734 чурттакчылыг турган, ооң иштинде орус хамаатылар 3740, тывалар ийи муң ажып турган. Бо хүннерде Кызылда 100 муң ажыг чурттакчы бар.

1921 чылдан эгелеп ол Тываның найысылалы апарган. Тываның политиктиг төвү — база Кызыл. Экономика, ажил-агый, культура сайзыралы оон ужукталган, даштыкы чурттар-биле харылзаа тударының белдире — база-ла Кызыл.

Мен Кызылды эң баштай 1954 чылда көргөн мен. Ынчан көдээ кижиге аттыг улуг хоорай чүве, азып-даа тургулаан мен. Оон бээр ам 50 чыл эрткени бо.

Амгы үеде Кызылдың кудумчуларын доктаамал чаагайжыдып турар, олар чылдан чылче аян-шинчи кирип олурар. Маңаа 29 чыл чурттап келгеним Ленин кудумчузунун дугайында бижикседим, чүге дээрге аңаа хоорайның байырлалдары эртер, хөй чон чыгыр, эң-не көскү кудумчу чүве. Ленин кудумчунун Кызылдың "арны" дээр-даа чөп.

Ол культураның болгаш дыштанылганың парыгындан

эгелээн. Архитектура талазы-биле чараш объектилерниң бирээзи — хоорайның 2 дугаар школы. 1940 чылда ооң тудуу доозулган соонда, ук өөредилге чери республиканың кадрлар белеткээр төвү апарган. Амгы үеде ында муң ажыг өөреникчи ортумак билигни чедип ап, дээди

өөредилгеже кирериниң быжыг билин ап турар.

Ооң солагай талазында удурланышкак турар ийи каът улуг бажыңга 1952 чылда ийи чыл өөредилге хуусаалыг башкы институтун ажыткан. Ол дээрге Тываның төөгүзүндө бир дугаар дээди өөредилге чери-дир. 1956 чылда ону педагогика институту кылдыр эде адаан, чаа оран-саваны Ленин 34 дугаарлыг бажыңга алган. 90 чылдардан эгелеп ону Тываның күрүне университети кылдыр эде организастан.

Амгы үеде парк чанында ол ийи каът бажыңда уран чүүл училищези ажылдап турар. Бо ийи өөредилге чериниң доозукчулары Тываның өөредилге-чырыдылгышкыныг, культурулуг болгаш еске-даа адырларында ажылдап, терээн чериниң хөгжүлдезинге боттарының үлүг-хуузун кирип, даштыкы чурттар-биле харылзааларны тудуп турарлар.

Арат шөлү — кайгамчык чер. Ону Чазак Бажыңы, В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Улуг Хурал, хоорай чагыргазы, Улусчу чогаалдыг бажыңы, почта салбыры долгандыр хүрээлеп алган, каастап турар. Аңаа эрги чылды үдеп, чаа чылды уткууру чаңчыл апарган.

Кысказы-биле чугаалаарга, республиканың болгаш хоорайның онзагай утка-шынарлыг хемчеглерин бо кудумчуга организастан. Төп банкының, Иштики херектер ямызының, универмагтың, күрүне лицейиниң, эмнелгелер, поликлиникаларның, Алдан-маадыр аттыг төөгүшинчилел музейиниң чараш бажыңнары бо кудумчуга турар. Ленин кудумчугу Тывага болган болгаш болур төөгүлүг болуушкуннары-биле тудуш харылзаалыг. Аңаа чоргаарланмастың аргазы чок.

Биче-оол МААДЫ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, хоочун журналист.

Төөгүнүн арынарны

1914 ч. апрель 14. Россияның хаан чагыргазы Тываны Россияның протекторатында кылдыр чарлааш, ынчангы Урянхай крайын Енисей губернаторунун удуртулгасына дааскан. Ол үеде Тывага турган чурттакчылыг черлерниң кайызы-даа административтиг төптүн негелделеринге дүүшпес турган. Ынчан Каа-Хем биле Би-Хемниң каттышкан черинге найысылалды тургузарын шиитпирлээн.

1915 чылдың төнчүзүндө императорнун Чарлык-биле хоорайны Белоцарск кылдыр эде адаан. Хоорай бичиилеп улгадып олурган.

1916 чылда аңаа 18 күрүне, 54 хуу бажыңнар турган. Чурттакчыларның саны — 500 хире кижиге.

Орус чурттакчы чонну таарыштырарының канцеляриязы Турандан Белоцарскиже, а ооң соондан хамаарышпас Тыва күрүне — Таңды-Тыва Арат Республиказының бирги Чазак, улусчу-революстуг партияның Төп хораазы, орус бот-башкартынар ажылчын колонияның күүскому көжүп келген.

1918 чылдың мартта Тываның орус чурттакчыларының дөрткү шуулганына крайга совет эрге-чагырганы чарлааш, хоорайны Урянхайск кылдыр эде адаан.

Хамааты дайын чылдарында бажыңнарның көвей кезии тулчушкун үезинде өрттенип-хуукталып калган. 1920 чылдың августта бешки шуулганга хоорайны Красный кылдыр эде адаан.

1921 чылдың Бүгү-Тываның Тургузукчу Хуралына Тыва Арат Республика деп бот-догуннаан күрүнениң тургустунганын чарлаан. Кызыл Тываның найысылалы апарган. 1925 чылдың декабрь 24-те хоорайны Кызыл кылдыр эде адаан.

Ужен чылдар. Кызылга тудуг, транспорт организациялары, бүдүрүлгелер туттунуп эгелээн. Садыг-саарылга болгаш көдээ ажил-агый барааннары болбаазырадыр черлер сайзыралды алган. Идик септээр чер, колбаса чеги, алгы-кеш болгаш дааранылга мастерскаялары, улуг эвес кеш заводу, дээрбе, ыяш болгаш тууыбу заводтары, электри станциязы туттунган. Типография, школа, ол ышкаш кадык камгалал, культура база административтиг черлер тургустунган.

Дөртөн чылдар Кызылдың төөгүзүндө күрүнениң база орус, тыва чоннарның найыралының быжыккан үези бооп кирген. Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында Кызыл хоорай Кызыл Шеригге ачы-дуза чыыр төп апарган. Кызылдан эки турачылары үдеп, фронтуже суй белектерни чорудуп турган.

1944 чылдың октябрь 11-де ТАР ССРЭ-ниң составынче автоном республика бооп кирген. Кызыл область төвү болган. Хоорайның сайзыралының темпики болгаш шынары көскү апарган.

Дараазында чылдарда моон мурнунда тургустунган бүдүрүлгелер черлери шапкын хөгжөөн. Хову черге чаа кварталдар, микрорайоннар туттунган. Улуг кичээнгейни культура болгаш хандырылга адырын сайзырадырыңче угландырган.

70-80 чылдарда республиканың сайзыралына ССРЭ-нин ТК-ның Тывага чурттун 15 региону ачы-дузаны чедирер дугайында хүлээп алган доктаалы улуг ролду ойнаан. Биске Красноярск, Алтай крайларындан, Москва, Ленинград, Горький, Кемерово, Томск, Омск, Челябинск, Иркутск, Новосибирск, Куйбышев, Тула областарындан болгаш Башкир АССР-ден дуза кээп эгелээн. Найысылалга өөредилгениң, кадык камгалалының, культураның болгаш чуртталга адырларының эвээш эвес объектилери туттунган. Каш чыл дургузунда Кызылдың "арын-шыраы" чаарттыңан.

ДЕМНИГДЕ — КҮШТҮГ

Кызыл хоорайның чагыргазы бо чылын 450 объектинин (административтиг, үлетпүр черлери база бүдүрүлгелер болгаш садыглар), "Наш дом" МУБ — 110 чуртталга бажыңының фасадтарын будааш, оларның чоогунда девискээрлерниң чаагайжыдылганын чоруткан. 6 уруглар хоорайжыгажы септеттинген, 16 немей туттунган. Бажың чанының байырлалдарын 12-ни эрттирген.

Бажыңнар мурнун, херимнер септелгезинче болгаш будуурунче ниитизи-биле 45 ажыг миллион рубльди үндүргөн.

"Двина", "Ник", "Эдомми", "Идегел", "777", "Улу" ХКН-нери, Кызылдың мебель фабриказы, "Вариант" КТТ, "Фрактал" баазазы, "Шөлчүгөш", "Оазис", "Арлекино", Э.К. Чүлдүм кафелери, "Фрегат", "Техномир", "Автозапчасти", "Подарки", "Удача", "Книжный мир", "Надежда", "Жигули", "Лакомка", "Дамское счастье", "Тутси-милашка", "Sela", "Азия маркет", "КамАЗ", "Вета", "Лилия", "Снежная королева", "Строй маркет", "Дом у дороги" садыглары, ол ышкаш хуу сайгарлыкчылар Р.Шайдуллин, А.Ш. Куулар, Э.К. Чүлдүм, А.А. Тыдай олар уруглар хоорайжыгаштарын болгаш чуртталга бажыңнарын будуурунга материалдыг дузаны чедиргеннер.

Механизация, Кочетов, Ленин, Дружба, Колхозная кудумчуларында чадаң ыяштарның болгаш теректерниң кургаг будуктарын кескен. Хоорай иштинге 2791 ыяшты олурткан, 108 чаа сандайларны, 25 газонну, 106 урнаны салган. Май, июнь айларда хоорайның скверлеринге, шөлдеринге, турскаалдар чанынга 130 муң чечекти тараан.

Республиканың болгаш хоо-

райның Хүндүлел самбыраларын септеп дооскан.

Московская кудумчузунда долгандырыг оруктарның ортузун байырлал шинчилиг кылдыр дерээн.

Байырлалдарга И. Ярыгин аттыг спорт комплекзи, "Хүреш" болгаш Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнар белең.

Бүдүрүлгелер болгаш организацияларның кыдыында 10,5 муң дөрбелчин метр черни брусчатка-биле шыпкан. Оларның 8 мунун "РСУ" МУБ бүдүргөн. Хоорай чагыргазы Национал банкыны, Улусчу банкыны, "Алантос", "Золотая подкова" рестораннын, "Фрегат", "Универсам", "Гастроном" (№40), "Персона" болгаш Тыва эки турачылар, Кочетов кудумчуларында садыгларны, "Коттедж", "Өдүгөн", "Кызыл" аалчылар бажыңнарын, "Идегел" аптекаларын, "Эдельвейс", "Аян" киосктерин эки талазынче демдеглээн.

Каа-Хем, Горная, Красноармейская, Чүлдүм, Тыва эки турачылар, С.Тока, Дружба, Московская, Ленин, Бухтуев, Кочетов, О. Күрседи, Щегинкин-Кравченко, Интернациональная, Кечил-оол, Колхозная, Пальмбах кудумчуларында оруктарны кезек черлерге асфальтылаан. Улуг-Хемниң кыдыында кудумчуларында кудумчу фонарьларын септегилээн.

Хуу бажыңнарын "Үлегерлиг бажың" деп мөөрейинге Набережная 2, 4, 13/3, 40, Профсоюзная 13,40, Орджоникидзе 7, 70, Көк-Тей 13, 2 дугаар Серебрянка 21, Восточная 10, Рабочая 39, Парижские коммунары 18, Пролетарская 11 бажыңнарын "эки" деп үнелээн.

Чуртталга бажыңнарынның

мурнун эң-не чараш болгаш нарын кылдыр Георгий Некрасов (Терешкова, 12), Николай Москаленко (Профсоюзная, 40), Юрий Неупокоев (Свердлов, 27) кылып алган болган.

Часкы үеде хоорайның 5 улуг субботнигин организастан, сентябрь 3,7 хүннеринде база хоорай субботниктерин эрттирген.

Тыва Республиканың Чазаның киржилгези-биле хоорай кыдыында боктун арыглаашкынын чоруткан. Хувааттыңан 9 кезектин кезек бүрүзүңге-ле Чазак Даргазының болгаш Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчыларын быжыглаан. Сентябрь 6-ның медээзи-биле алырга, ук боктун 80 хуузу аштаттыңан болуп турар. Мындыг хевирлиг бокту тывылдырбазы-биле оларны долгандыр турар черни чардырган.

Организастантыңан 3 экологтук пост (оң талакы эрик кезээ, Хербис дааның чаны, "Кадарчы" турскаалының чоогу) бодунуң ажылын уламчылавышаан. Чурум үрекчилерин торгагаш, богун полигон чанында бок төгөр черге төктүргөн.

Хоорай чагыргазының муниципалдыг чуртталга бажыңнарынның подъездилерин септээр дээн эгелээшкенин Тываның Чазак деткээн. Муниципалдыг болгаш күрүнениң чуртталга бажыңнарын база 9 секторга үлээн, оларда ТР-ниң Чазаның Даргазының болгаш Кызылдың мэриниң оралакчыларын быжыглаан. Чурттакчылыг бажың бүрүзүңге хамаатылар чыгыжын эрттирип, подъездилерин септелгезин эгелей берген.

Садып алыкчыларны хүлээп алырының культуразы бедик боорга, дыка хөй кызылчылар болгаш найысылалдың аалчыла-

ры "Виктория" (эези Л.Е. Саламатова), "Чаян-Маркет" (Э.К. Чүлдүм), "Спорт-сити" (О.А. Уланова), "Дом у дороги" (М.Н. Микова), "Сылдыс" (А.Н. Чамьян), "Айран" (А.К. Адыгбай), "Авырал" (Ш.Ш. Соян), "Өлчей" (О.Н. Нурзат), "Строй-плюс" (А.А. Тыдай), "Лотос" (О.Г. Мартынова), "Лина" (В.Д. Түмендей), "Кайрос" (Л.Л. Сандай), "Снежная королева" (А.Ю. Тойнич), "Малышок" (Е.Д. Ондар) деп садыгларга хөйү-биле келир.

Үстүндө айтылган сайгарлыкчылар боттарының ажылын кылбышаан, Кызыл хоорай чагыргазының байырлалдарга белеткел ажылдарын чорудар команданың кежигүннери болуп турарлар. Хоорай чагыргазының даргазы Д.К. Донгак оларны хоорайның экономикагын айтырыгларын шиитпирлээринге бүзүрелдиг чөлөнгиштери деп санаар.

Олардан аңгыда чамдык ресторанның, кафелерниң ээлери база хоорайны чаагайжыдарына боттарының эвээш эвес үлүг-хуузун кирип турар. Чижээ, "Фрактал" бүдүрүлгетудуг компаниязы (директору — З.А. Сат), "Парадиз" (А.В. Двинская), "Луна" (Н.Ю. Кувезина), "Золотой дракон" (А.Ш. Куулар) кафелери, "Китайская стена" рестораны (А.П. Ооржак), "Агро-Саян" ХКН (Ш.Б. Чынгылап) "Ценлиң" хүрээзиниң септелгезинге материалдыг дузаны катканнар.

Кызыл хоорай чагыргазына болуп эрткен ажылчын коллегия хуралына мэр оларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Кызыл хоорай чагыргазының парлаг албаны.

Танцы делегейинде

ЧАЛГЫННАЛ-ЛА, “ЭДЕГЕЙ!”

Вячеслав Донгактың культура фондузунда бичии уругларның кайгамчыктыг “Эдегей” танцы ансамблиниң дугайында чырыдып бижирин дилээн чагаалар редакцияга бо-ла келгилээр. Оларның бирээзи бо.

“Шын” солундан Ильинканың чурттакчыларының дилээ бар. Кызыл хоорайга “Эдегейниң” концерти болур дээрге-ле, бо-ла чеде бээр бис, билеттер шуут чок болур. Каш-даа удаа ынчаар таваржыры биске харааданчыг-дыр. Өг-бүлемде беш кыстыг мен. Олар ол концертти көөрүн шагда-ла күзеп келген. Силерден бөлүктүң дугайында, олар кайы улуг хоорайларга чедип, харын-даа даштыкы чурттарже концерт көргүзүп турарының дугайында солун чурктарлыг материалдан солунуңарга үндүрерин дилээр-дир бис. Вячеслав Донгактың бичии уругларны өөредип ап, бодунуң өөренип алган мергежилин оларга дамчыдып берип, тыва кижжи деп кижини чараш кылып, алдаржыдып чорууру өөрүнчүг-дүр. Мээң өг-бүлемде уругларым безин “Эдегей” дугайында дыка хөйүнү билип алыксап турар. Бо бөлүктүң башкызы кылып келген ажылдарын журнал кылдыр үндүрер болза эки деп бодаар-дыр мен.

Марина САНДЫЙ-ООЛ.

Ильинка суур.

“Эдегей” танцы ансамблиниң тургустунганындан бээр бо айда 5 чыл болуп турар. Ол үе иштинде олар 2000, 2001 чылдарның “Россияның тергийн дээн хореография коллективи” деп атты, 8 делегей чергелиг конкурстарның Гран-при шаңналын, “Танцевальный клондайка” деп делегейниң национал шаңналын, 13 делегей чергелиг конкурстарның лауреады аттарны тыва чоннуң уран чүүлүн делегейниң дээр дээн сценаларына алдаржыдып чораш, чедип алганы мактанчыг.

Бо чылын база “Эдегей” РФ-тиң Өөредилге яамызының, Москваның мэриясының организастап эрттиргени “Ажык Европа” деп 140 коллектив киришкен делегей чергелиг

конкурска киришкеш, дээди шаңналды алган. Хакасияга август 9-та “Кутюрье-2004” делегей чергелиг мөөрейге “Этниктиг костюм” деп номинацияга бир дугаар чер алгаш, Алексей Лебедьтиң тускай шаңналы — 10 муң рубльге төлөтпиг болганнар. Эрткен чылын Венгрияның 5 хоорайына чораан, Балатон хөлдүң кыдыында “Балатон-фюарт” хоорайга дыштанмышаан, 5 хоорайга концерт көргүскеннер.

Венгрияның чону уругларның концертин дыка сонургап, дараазында кайы хоорайга болурун айтырып алгаш, аңаа чедип кээп, катап база көрүп ап турганын, 1 шак 10 минута болур концерт (бир танцыны-ла ийи катап танцылаар кылдыр дилеп турда) 2 шак 30 минута иштинде уламчылаанын уруглар чугаалап олурдулар. Бо чылын Европаның 5 чуртунга—Польша, Голландия,

Бо чайын күрүне чагыы күүседип, “Дюймовочка” деп чаңгыс актылыг бичии уругларга тоол-балетти Тываның балетмейстерлери тургускан. Мооң мурнунда будунга пуанты деп идик безин кедип чорбаан уруглар ийи ай иштинде өөрөнгөш, бедик деңгелге танцылааннар. Солун чүве — А.В.Шатинниң Москваның Улуг театрга чурукчу болуп ажылдап чораан улуг уруу, Евгения Шатина ачазының 50-60 чылдар болган пөстөрүн “Эдегейчиктерге” бергени. Ол дээрге дыка улуг чоргаарал. Директору Кимаа Донгак ол эки шынарлыг пөстөрбиле (“Дюймовочканы” тургузуп тургаш) уругларга хептерни даарадып берген. Олар ол чаа костюмдарын аажок сонургаарын, чоргаарларынын башкызы чугаалап олурду. Оон ыңай “Эдегейчиктерде” Майя Плисецкаяның, Нина Анисвилиниң безин кедип турган юбкалары бар.

Вячеслав Донгактың Культура фондузу мооң мурнунда концерт костюмдарын “Довурзак” ательезинге чагып ап турган болза, сөөлгү үш чылда бедик шынарлыг хептерни боттарының мастерскаясында даарап ап турарлар. Олар бот-хандырылга-биле ажылдап,

Германия, Бельгия, Францияга экскурсия-гастрольдаш келгенер. Гастрольдан келгеш уруглар удуртукчулары-биле Тожунуң Азас хөлге дыштанмышаан, 5 концертти Тожунуң чонунга бараалгатканнар. Аңаа база улуг назылыг кырганнар уругларының сагыш-сеткилинге чараш чүүлду оттуруп, мындыг онза концертти бараалгатканы дээш четтиргенин илереткен сөстөрни чугаалап турганын база чугааладылар.

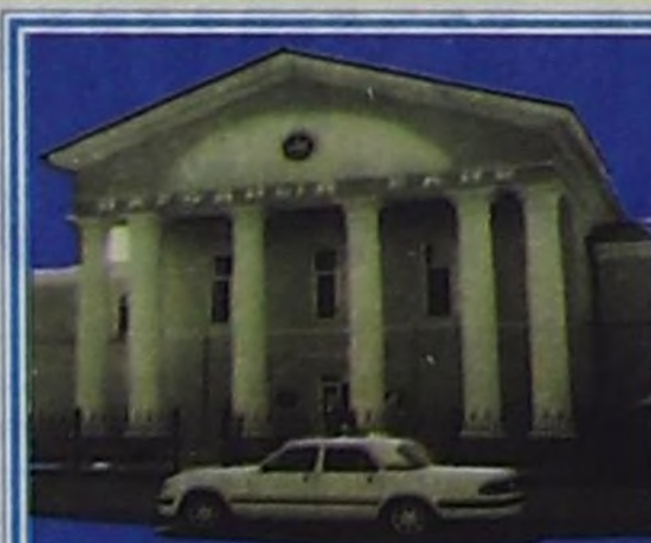
уругларга шупту чараш чүүлду боттарының кызымаккай ажылы, чүткүлдүү-биле чедип ап, уругларның бичии делегейин, сагыш-сеткилин уран чүүлге сонургал, ынакшыл-биле байыдып, оларга өске чурттарның культуразын көргүзүп, амыдыралда чараш чүүлге өөредип чоруурлар. “Эдегей” танцы ансамблинде “Эдегей-2”, “Эдегей-3” деп ийи бөлүктө 47 оолдар, уруглар бар. Оларның шуптузунуң өөредилгези эки.

Алдынай СААЯ.

АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭННЕРГЕ

“Тывазэнерго” ААН-ге дараазында — Ак-Довуракта подстанцияга хандырылга ажылдакчылар негеттинип турар: электромонтеру;
Кызылда энергорайонга: — Арыг-Үзүүнде участокка хуваакчы — электри четкилерин ажыглаар талазы-биле ажылгалына электромонтер;
инженер; — Кызыл хоорайда реле камгалал болгаш — агаар четкилериниң улуг инженери; автоматика аппаратураларын септээр электромонтер;
Электри четкилеринге: — Сүт-Хөл участогунга хуваалда четкилер — Бай-Хаак участогунга мастер, ортумак — ажылгалының талазы-биле электромонтер.

Айтырып келир чери: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2, кадр килдизи, телефону 96-3-57.

“ТР-НИҢ УЛУСТУҢ БАНКЫ-ЗЫ” АКБ ААН

Кызыл хоорайның юбилейинге холбаштыр ооң бүгү чурттакчыларына байыр чедирбишаан, банкының дараазында ачы-буянын ажыглаарын сүмелеп тур бис:

“УЛУС” ШЫГЖАМЫРЫ

Шыгжамырының хуусаазы 3 айдан өрү, чылда шыгжаткан акшазының 11 хуузун банк төлээр, баштай шыгжаткан акшаңарга немелде шыгжамырыни кирип болур силер, эң баштай шыгжамырының эге түңү 1000 рубль.

ХАМААТЫЛАРГА ДАРААЗЫНДА ПРОГРАММАЛАРГА ЧЭЭЛИНИ ТЫПСЫП ТУРАТ:

“Автомашина садып алырыңа”.

Чээли тыпсырының хуусаазы 12 айдан 36 ай чедир, алган акшаңарның 23-тен 26 чедир хуузун төлээр, баштай кирир дадывыры — автомашинаның өртээниң 24 хуузундан эвээш эвес болур. Бээр чээлиниң түңү 300 000 рубль чедир.

Чээлини 3 хүн иштинде кылып бээр.

“ҮР АЖЫГЛААР БАРААННАР САДЫП АЛЫР ЧЭЭЛИ”

Чээли бээр хуусаазы 24 ай чедир, төлээр хуузу 24%, баштай кирир дадывыры бараан өртээниң 24 хуузундан эвээш эвес, 150 000 рубль чедир чээлини берип болур. Чээлини 2 хүн иштинде кылып болур.

Силерни манап тур бис.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузу, бажың 18. Ажылдаар чурumu: понедельниктен пятницага чедир 9.00 шактан 17.00 шакка чедир.

АУКЦИОННА КИРЖИЛЕР

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы 2004 чылдың октябрь 9-та

дараазында чүүлдерни, черлерни садар аукционну чарлап тур:

100 санныг металлоконструкциялар, ниити деңзизи 80 тонна, турар чери: Кызыл хоорай, оң талакы эрик (мурнундагы “Ленпортуд” деп бааза).

Эге өртээ 184800 рубль.

Котельная бажыңы, Литер В, турар чери: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 30, (автосептелге заводунуң девискээринде).

Эге өртээ 574400 рубль.

Чазанылга цегиниң бажыңы, Литер Е, турар чери: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу 30, (автосептелге заводунуң девискээринде).

Эге өртээ 32000 рубль.

Литер 3 деп бажың, турар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 33.

Эге өртээ 283900 рубль.

Тыва эки турачылар кудумчузунда аптеканың чедир тутпаан бажыңы.

Эге өртээ 4200 муң рубль.

Аукционга юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер киржип болур. Эге өртектиң 10 хуу долаа өртээн төлээн турар.

Чагыларны 2004 чылдың октябрь 8-ке чедир хүлээп алыр. Адреси: Кызыл хоорай, Московская, 2а, бирги каът, кабинет 109, Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы, телефону: 5-40-31, 1-11-90, 1-11-93.

е — Индекс 667000.
mail:shyn@tuva.ru Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөтпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9553. Чагыр 113.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.